

Демократиялық институттар және адам құқықтары Бюросы

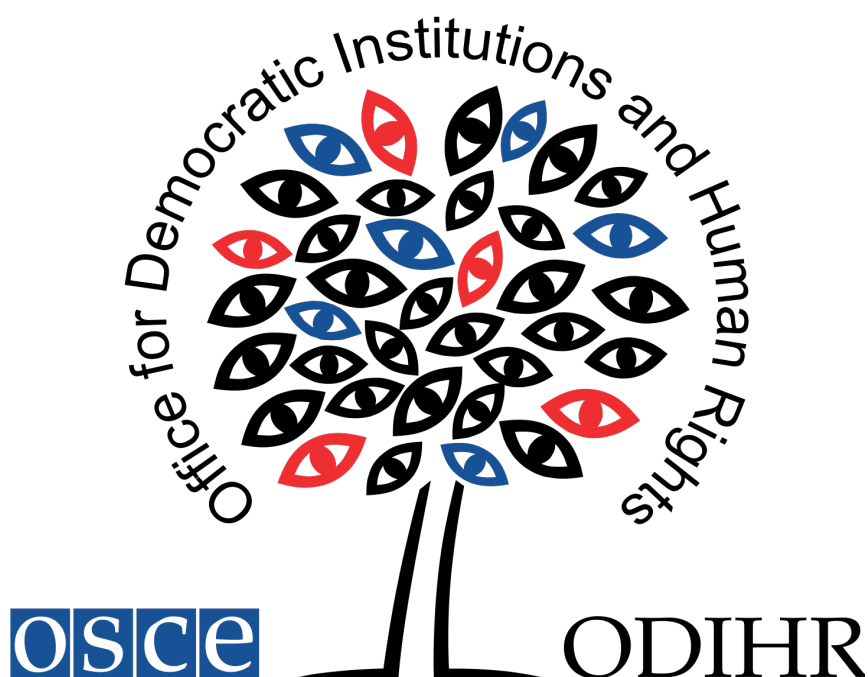
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

КЕЗЕКТЕН ТЫС ПРЕЗИДЕНТТІК САЙЛАУЫ

20 ҚАРАША 2022 Ж.

ДИАҚБ сайлауды бақылау жөніндегі Миссиясы

Қорытынды есеп

Варшава
14 шілде 2023 ж.

МАЗМҰНЫ

I.	ТҮЙІНДЕМЕ	1
II.	КІРІСПЕ ЖӘНЕ АЛҒЫС СӨЗДЕР	4
III.	АЛДЫҢҒЫ ТАРИХЫ ЖӘНЕ САЯСИ МӘНМӘТІНІ.....	5
IV.	САЙЛАУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА	7
V.	САЙЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	9
VI.	САЙЛАУШЫЛАРДЫ ТІРКЕУ	12
VII.	КАНДИДАТТАРДЫ ТІРКЕУ	13
VIII.	САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫ.....	15
IX.	САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУ	18
X.	БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ	19
A.	Медиа Орта және Нормативтік-Құқықтық База.....	19
B.	БАҚ МОНИТОРИНГІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ	22
XI.	САЙЛАУ ДАУЛАРЫН РЕТТЕУ	23
XII.	САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ	26
XIII.	САЙЛАУ КҮНІ	26
XIV.	ПОСТЭЛЕКТОРЛЫҚ КЕЗЕНДЕГІ ОҚИҒАЛАРДЫҢ ДАМУЫ.....	29
XV.	ҰСЫНЫСТАР	29
A.	БАСЫМДЫҚТЫ ҰСЫНЫСТАР	30
B.	БАСҚА ҰСЫНЫСТАР	31
	ҚОСЫМША I: САЙЛАУДЫҢ СОҢҒЫ НӘТИЖЕЛЕРІ	33
	ҚОСЫМША II: САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ МИССИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНА КІРЕТІН БАҚЫЛАУШЫЛАРДЫҢ ТІЗІМІ.....	34
	ДИАҚБ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ	40

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
КЕЗЕКТЕН ТЫС ПРЕЗИДЕНТТІК САЙЛАУЫ
20 ҚАРАША 2022 Ж.

ДИАҚБ сайлауды бақылау жөніндегі Миссиясының қорытынды есебі¹

I. ТҮЙІНДЕМЕ

Қазақстан Республикасы билігінің 2022 жылғы 20 қарашаға тағайындалған кезектен тыс Президенттік сайлауды бақылауға шақыруы бойынша және өзінің мандатына сәйкес ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі Бюросы (ДИАҚБ) 18 қазанда сайлауды бақылау жөніндегі Миссияны (СБМ) ашты. Елші Уршула Гадек басқарған ДИАҚБ СБМ құрамына Астанада орналасқан негізгі команданың 11 сарапшысы және 26 қазанда бүкіл ел бойынша орналастырылған 30 ұзақ мерзімді бақылаушы кірді.

21 қарашада ДИАҚБ СБМ жариялаған алдын ала нәтижелер мен қорытындылар туралы Мәлімдемеге сәйкес, СБМ «20 қарашада өткен кезектен тыс Президент сайлауы бәсекелестіктен айырылған саяси жағдайда өтті» деген қорытындыға келді, және тиімді дайындыққа қарамастан, сайлау тиісті заңнаманы енгізу және оны ЕҚЫҰ-ның шынайы плюрализмді қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелеріне сәйкес жүзеге асыру үшін одан әрі реформалардың қажеттілігін атап өтті. Қазіргі Президент барлық парламенттік партиялардың бірыңғай кандидаты ретінде сайлауға түсті, шын мәнінде, оған ұстамды сайлау сайлау алдындағы үгіт-насихат кезінде елеулі қиындық туған жоқ. Азаматтардың саяси өмірге қатысу қабілеті айтарлықтай шектеулі болып қала береді, ал негізгі еркіндікті шектеу сыни мәлімдемелер ауқымын кішірейтеді. Сайлау органдары сайлаушыларға бұқаралық ақпарат құралдарында кең ақпарат берді, бірақ бұқаралық ақпарат құралдарында сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын аз жариялау және аналитикалық репортаждың, соның ішінде онлайн режимінде нақты болмауы сайлаушылардың саналы таңдау жасау мүмкіндігін шектеді. Сайлау күні тыныш өтіп, дауыс беру процедуралары негізінен орындалғанымен, маңызды кепілдіктер еленбеді, ал дауыстарды санау және қорытындылау кезінде маңызды процедуралық қателіктер мен олқылықтар жіберілді, бұл сайлаудың ашықтығына нұқсан келтірді».

Сайлау 2022 жылғы 5 маусымда өткен конституциялық референдумнан кейін өткізілді және 2019 жылы билікке келген Президент Тоқаев жариялаған конституциялық және соған байланысты заңнамалық реформалар, сондай-ақ елдегі экономикалық және саяси қайта құрулар, осыған байланысты мемлекеттік басқару жүйесін қайта құрылымдау туралы пікірталастар аясында өтті.

Конституция мен сайлау туралы Заң, сондай-ақ сайлауға қатысты басқа заңнамалар соңғы жылдары бірқатар өзгерістерге ұшырады. Дегенмен, президенттік сайлауды өткізу жөніндегі нормативтік-құқықтық база әлі де сайлау құқықтарын тиімді іске асыруға жеткілікті кепілдік бермейді, өйткені демократиялық сайлауды өткізу үшін қажетті бірқатар ережелер ЕҚЫҰ міндеттемелеріне және халықаралық стандарттарға сәйкес келмейді. Мүмкіндігі шектеулі жеке тұлғалардың сайлауға қатысуына қатысты бірқатар оң қадамдар жасалды, сайлау өткізу жөніндегі органдардың дауларды шешуі үшін рәсімдік негіз пайда болды және әкімшілік сот ісін жүргізу енгізілді. ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымдарының көпшілігі, ең алдымен, кандидаттарды ұсыну және тіркеу талаптарына, сондай-ақ бірлестіктер, бейбіт жиналыстар, пікір білдіру және ақпаратқа қол жеткізу бостандығының негізгі құқықтарына байланысты шектеулерге қатысты

¹ Осы есептің жалғыз ресми нұсқасы-ағылшын тіліндегі нұсқасы. Есептің қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндері бейресми аударма болып табылады.

ұсынымдар назардан тыс қалады. Президенттік өкілеттіктерді шектеуге бағытталған шаралар енгізілгеніне қарамастан, заңнама әлі де Мемлекет басшысына сайлау процесіне айтарлықтай бақылау жасауын ұсынады.

Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) заңмен белгіленген мерзімдерге сәйкес сайлауға дайындықты тиімді басқарды. ОСК тікелей эфирде ашық отырыстар өткізді және шешімдерін қабылданған күні жариялады. ДИАҚБ СБМ-ның кейбір сұхбаттасушылары сайлау өткізу жөніндегі органдардың құрамы саяси әртүрлілікпен ерекшеленбейтінін атап өтті және оның тәуелсіздігіне күмән келтірді, атап айтқанда, кандидатураларды ұсынатын саяси партиялар арасында шынайы саяси дифференциация жоқ. ОСК тікелей эфирде ашық отырыстар өткізді және өз шешімдерін олар қабылданған күні жариялады. ДИАҚБ СБМ төменгі деңгейдегі комиссиялар үшін ұйымдастырылған қатысқан сабақтарға оң баға берді; комиссия мүшелері тәжірибеге ие болды, ал комиссиялар жақсы жабдықталды. ОСК сайлаушыларды қазақ және орыс тілдерінде ақпараттандыру бойынша жалпыұлттық жан-жақты инклюзивті науқан өткізді. ОСК әртүрлі санаттағы мүгедектігі бар адамдардың қолжетімділігін жеңілдететін бірқатар шараларды көпшілік құптады.

11,9 миллионға жуық сайлаушы тіркелді. Интеллектуалды және психоәлеуметтік ауытқулары бар адамдар мен барлық тұтқындар үшін дауыс беру құқығына шектеулер сақталған, бұл халықаралық стандарттарға және ДИАҚБ-ның бұрын берілген ұсынымдарына қайшы келеді. Жалпы, ДИАҚБ СБМ әңгімелесушілер сайлаушылар тізімдерінің дәлдігіне қатысты елеулі алаңдаушылық білдірген жоқ. Электрондық үкімет порталы арқылы сайлау учаскелерінің 40% - % бірнеше рет дауыс берудің алдын алу мақсатында алғаш рет сайлау күні сайлаушылардың қосымша тізіміне енгізілетін сайлаушылардың тіркеу мәртебесіне тексеру жүргізілгені оң сәт болып табылады.

Президенттігіне кандидаттарға үміткер болу құқығын шектеуі шамадан тыс, Конституциямен кепілдендірілген азаматтардың сайлауда өз кандидатурасын ұсыну құқығын негізсіз асыра шектейді. Сонымен қатар, білімге, тұрғылықты жеріне, мемлекеттік қызметтегі немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымдардағы жұмыс тәжірибесіне қатысты талаптар ЕҚЫҰ міндеттемелеріне және басқа халықаралық стандарттарға қайшы келеді. ЕҚЫҰ міндеттемелеріне қарамастан, кандидаттарға тәуелсіз сайлауға түсуге рұқсат етілмейді. ОСК 12 кандидаттың ішінен 6 кандидатты тіркеді, оның ішінде 2 әйел. Төрт үміткер белгіленген талаптарға сәйкес келмеді, ал екі үміткер қажетті қол жинай алмады.

Онлайн және бетпе-бет үгіт-насихат іс-шаралары ұстамды болды, қоғамның шектеулі қатысуын тудырды және шынайы бәсекелестік сипатқа ие болмады. Қарсыластардың ешқайсысы қазіргі Президенттің саясатына сенімді түрде қарсы болған жоқ, бұл сайлаушылардың таңдауын шектеді. «Әділетті Қазақстанмен» байланысты ақпараты науқан дискурсында басым болды; әлеуметтік желілерде тақырыптар әр түрлі болды. Заң *әкімдіктерге* (жергілікті әкімшіліктерге) негіздердің кең тізбесі бойынша іс-шараларды ғимараттан тыс өткізуге рұқсат беру немесе тыйым салу құқығын қалдырады. Заңнамада ашық алаңда сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын өткізу үшін арнайы бөлінген орындар қарастырылған, дегенмен олардың саны мен сыйымдылығы шектеулі. Бірде-бір тіркелген кандидат жиналыс бостандығы туралы алаңдаушылық білдірмесе де, азаматтық қоғам мен кейбір оппозиция өкілдері саяси сипаттағы бейбіт жиналыстарға қатысу мүмкіндігінің жоқтығын атап өтті.

Әйелдер әлі күнге дейін қоғамдық және саяси өмірде жеткіліксіз ұсынылған, дегенмен әйелдердің қатысуын кеңейтудің нақты шаралары шектеулі. Сайлау күніндегі жағдай бойынша, әйелдер Парламенттің төменгі палатасындағы 107 орынның 28-ін (26%), Сенаттағы 51 орынның 10-ын. (20%), 22 министрлік лауазымның 2-ін иеленсе, аймақтардың 20 губернаторының ешқайсысына

ілінбеді. Сонымен қатар, әйелдер сот жүйесінде, аудандық және облыстық соттарда, сондай-ақ төменгі деңгейдегі сайлауды өткізу органдарында кеңінен ұсынылған. Алты кандидаттың екеуі әйелдер. Гендерлік теңдікке қатысты мәселелер сайлау науқанында айтарлықтай орын алған жоқ.

Сайлау туралы заңда сайлау науқандарын мемлекеттік және жеке қаржыландыру қарастырылған. Сайлау комиссиялары үміткерлерге мемлекеттік қаражат бөлді. Оң шара ретінде, ОСК сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыруды қадағалау органы ретінде кандидаттардың сайлау күніне дейінгі кірістері мен шығыстары туралы жиынтық ақпаратты жариялады. Мемлекеттік қаражаттың шығыстары мүлдем жария етілмейді, бірақ ОСК-ға сәйкес азаматтардың сұранысы бойынша берілуі мүмкін. Кандидаттарды тіркеудің күшін жою және сайлау нәтижелерін жарамсыз деп тану сияқты сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін Санкциялар пропорционалды емес, ал заңнама оларды қолдану кезінде кең ауқымға мүмкіндік береді. ОСК-ға сәйкес, кандидаттар сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін бес күн ішінде өз сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру туралы есептерді ұсынды.

Конституциямен кепілдендірілген сөз бостандығы мен ақпаратқа қол жетімділік шектеуші нормативтік-құқықтық негіз бен оның іріктемлі қолданысымен шектеліп, бұл өзін-өзі цензураға ықпал етеді. Журналистерді қорқыту және оларға шабуыл жасау жағдайлары әлі де үлкен алаңдаушылық тудырады. Сайлау туралы Заң бұқаралық ақпарат құралдарын кандидаттардың сайлау науқандарын объективті түрде жариялауға және оларға ақылы эфир мен ақпаратты орналастыру алаңына тең қол жеткізуге міндеттейді. ДИАҚБ СБМ бақылаған барлық телеарналар, негізінен, жаңалықтарда сайлау сайлау алдындағы үгіт-насихатты тең жариялау туралы Заңның ережелерін сақтады, бірақ аналитикалық бағдарламаларда сайлау алдындағы үгіт-насихатты жариялаудан бас тартты. ОСК ұйымдастырған бір теледебатты және роликтер үшін тегін уақыт қоспағанда, бұқаралық ақпарат құралдарында кандидаттардың сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары тек саяси ақылы жарнама арқылы жүргізілді. Жаңалықтар бағдарламасында сайлау үгіт-насихаттың айтарлықтай аз жария етілуі және кандидаттар мен олардың бұқаралық ақпарат құралдарындағы платформаларын сыни талдаудың болмауымен бірге сайлаушылардың саналы таңдау жасау мүмкіндігін қысқартты.

Заңнамада сайлауды өткізу жөніндегі органдар мен соттардың дауларды ақылға қонымды белгіленген мерзімде шешуі қарастырылған. Сот төрелігін цифрландыру саласындағы соңғы бастамалар шағым беру рәсімін жеңілдетіп, мемлекеттік органдардың жауап беру жылдамдығына ықпал етеді. ОСК шағымдардың дерекқорын жүргізсе де, бұл ақпарат жалпыға қолжетімді емес және шағымдар ашық отырыстарда талқыланбайды, бұл ашықтықты азайтады. Премьер-министр, екі палатаның спикерлері және Парламент депутаттарының жалпы санының бестен бірінен басқа, Конституциялық кеңестегі президенттік сайлау соңғы нәтижелеріне дауласуға басқа кандидаттар емес, қазіргі Президент құқылы.

Сайлау туралы Заңда азаматтық және халықаралық байқаушылардың қатысуын қарастырады. Халықаралық бақылаушылар ОСК аккредиттелгенімен, азаматтық бақылаушыларды аккредиттеудің ресми процедурасы жоқ. Азаматтық бақылаушылар сайлауды қорытындылау емес, дауыс беру және дауыстарды сайлау учаскелерінде санау үрдісін бақылауға құқылы. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары тәуелсіз бақылаушылар қатысу ауқымы тарылып бара жатқанына алаңдаушылық білдірді. Сайлау күні бірқатар тәуелсіз азаматтық бақылаушылар топтары олардың бақылаушыларына, соның ішінде Алматы, Астана және Өскемен қалаларына қатысты қысым мен шектеулер туралы хабарлады.

Жалпы сайлау күні тыныш өтті. Шағын наразылықтар таратылып, полиция кейбір қатысушыларды тұтқындады. Дауыс беру тиімді ұйымдастырылды және процедуралар жалпы

орындалды. Осыған қарамастан, ДИАҚБ СБМ елеулі бұзушылықтарды атап өтті, соның ішінде бірдей болып көрінетін бірқатар қолтаңбалар мен топтық дауыс беру, сондай-ақ сайлау учаскелеріне сайлау учаскелерінен тыс болған адамдар ретінде келген сайлаушыларды жүйелі түрде жазуы немесе қадағалауы. ДИАҚБ СБМ бақылаулардың жартысынан көбінде дауыстарды санау процедураларына теріс баға берді, өйткені маңызды процедуралық кепілдіктер жиі алынып тасталды, бұл 1990 жылғы ЕҚЫҰ-ның Копенгаген құжатының 7.4-тармағына сәйкес бюллетеньдер есептеліп, қорытындылар әділ жарияланды ма деген сұрақтар туғызды. Көбінесе толыққанды бақылау қамтамасыз етілмеді, өйткені халықаралық және азаматтық байқаушылар дауыстарды санау және шектеусіз қорытындылау процедураларын бақылай алмады, бұл ашықтығына нұқсан келтірді. Бақыланатын аумақтық сайлау комиссияларының үштен бірінде дауыс беруді қорытындылау, негізінен, ашықтықтың болмауына байланысты теріс бағаланды.

22 қарашада ОСК Президент Тоқаевты жеңімпаз деп жариялады, бірақ сайлау учаскелері мен аймақтар бойынша бөлінген сайлау нәтижелерін жарияламады, бұл ашықтықтың маңызды кепілдігін бұзып, халықтың сеніміне дақ түсірді. Сайланған Президенттің инаугурациясы, Конституциялық кеңестегі сайлау нәтижелеріне шағымдануға бөлінген мерзім аяқталғанға дейін, 26 қарашада өтті.

Бұл есепте Қазақстандағы сайлауды ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, сондай-ақ басқа да халықаралық міндеттемелер мен демократиялық сайлау стандарттарына жақындатуға бағытталған күш-жігерді қолдау бойынша ұсыныстар ұсынылады. Басым ұсынымдар қолданыстағы нормативтік-құқықтық база мен практикаға, атап айтқанда, азаматтардың өздерінің негізгі саяси құқықтарын, сайлау комиссияларының тәуелсіздігі мен бейтараптығын іске асыру мүмкіндігіне, үміткер болу мүмкіндігіне қойылатын талаптарға, онлайн және офлайн режимде БАҚ жұмысының еркіндігіне, бақылаушылардың бүкіл сайлау процесіне шектеусіз қол жеткізуіне, дауыстарды санау процесінің ашықтығы мен адалдығына қатысты қорытындылау, сондай-ақ сайлау нәтижелерін жариялауға қатысты. ДИАҚБ билікке сайлау процесін жетілдіруге, осы және алдыңғы есептердегі ұсыныстарды орындауға көмектесуге дайын.

II. КІРІСПЕ ЖӘНЕ АЛҒЫС СӨЗДЕР

Қазақстан Республикасы билігінің 2022 жылғы 20 қарашаға тағайындалған кезектен тыс Президенттік сайлауды бақылауға шақыруы бойынша және өзінің мандатына сәйкес ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі Бюросы (ДИАҚБ) 18 қазанда Сайлауды бақылау жөніндегі миссияны (СБМ) ашты. Елші Уршула Гацек басқарған ДИАҚБ СБМ құрамына Астанада орналасқан негізгі команданың 11 сарапшысы және 26 қазанда бүкіл ел бойынша орналастырылған 30 ұзақ мерзімді бақылаушы кірді.

Дауыс беру күні 35 елден 299 бақылаушы тартылды; бақылаушылардың 43% - ы әйелдер. Ашылу рәсімін бақылау 127 учаскеде, ал дауыс беру бүкіл ел бойынша 1131 сайлау учаскесінде жүргізілді. Дауыстарды санауды бақылау 110 сайлау учаскесінде, ал дауыс беру қорытындысын шығаруды бақылау - 96 аумақтық сайлау комиссиясында жүзеге асырылды. ДИАҚБ СБМ сайлаудан кейінгі оқиғалардың дамуын қадағалау үшін Қазақстанда 30 қарашаға дейін қалды.

ДИАҚБ СБМ сайлау процесінің ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, басқа да халықаралық міндеттемелерге және демократиялық сайлау стандарттарына, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкестігін бағалады. Осы қорытынды есеп 21 қарашада Астанада өткен баспасөз конференциясында жарияланған алдын ала нәтижелер мен қорытындылар туралы Мәлімдемеден кейін дайындалды.²

² [Қазақстандағы сайлау бойынша ДИАҚБ-ның барлық алдыңғы есептері](#) қараңыз.

ДИАҚБ СБМ Қазақстан Республикасының билігіне сайлауды бақылауға шақырғанына, сондай-ақ Орталық сайлау комиссиясы мен сыртқы істер министрлігіне ынтымақтастық пен көмек үшін алғыс білдіреді. Миссия, сонымен қатар, басқа ұлттық және жергілікті мемлекеттік институттардың өкілдеріне, кандидаттарға, саяси партиялардың, азаматтық қоғамның, бұқаралық ақпарат құралдарының, халықаралық қоғамдастықтың өкілдеріне және басқа сұхбаттасушыларға ынтымақтастық пен пікір алмасқаны үшін алғыс білдіреді.

III. АЛДЫҢҒЫ ТАРИХЫ ЖӘНЕ САЯСИ МӘНМӘТІНІ

21 қыркүйекте Президент Қасым-Жомарт Тоқаев 20 қарашаға кезектен тыс Президенттік сайлауын өткізуді тағайындады.³ Кезектен тыс Президенттік сайлау Президент 2019 жылы билікке келгеннен бері жариялаған конституциялық және соған байланысты заңнамалық реформалар, сондай-ақ елдегі экономикалық және саяси қайта құрулар мен мемлекеттік басқаруды соған байланысты қайта құрылымдау туралы пікірталастар аясында өтті.⁴

Сайлау 2022 жылдың 5 маусымында өткен конституциялық референдумнан және жылдың басында «қаңтар оқиғаларынан» зардап шеккен саяси толқулар мен зорлық-зомбылықтан кейін өтті.⁵ Президенттің айтуынша, референдумда мақұлданған конституциялық түзетулер мемлекеттік өкілеттіктерді бөлу теңгерімін өзгертуге және «мемлекет пен қоғамның өзара әрекеттесуінің жаңа мемлекеттік моделін, жаңа форматын» құруға бағытталған.⁶ Қаңтардағы тәртіпсіздіктерден кейін жетекші саяси қайраткерлер мен күш органдарының өкілдері, соның ішінде Премьер-министр мен оның қол астындағы қызметкерлердің жартысы, сонымен қатар Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесін басқарған Бірінші президент қызметінен босатылды. 27 қазанда Сенат қаңтар айындағы ереуілге қатысушыларға, соның ішінде ереуілшілер мен құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне рақымшылық жасау туралы заң қабылдады.

2021 жылғы қаңтарда өткен соңғы парламенттік сайлаудың қорытындысы бойынша, *Мәжіліске* үш партия кірді: «*Нұр-Отан*» басқарушы партиясы (76 орын), «*Ақ жол*» демократиялық партиясы (12 орын) және Қазақстан Халық партиясы (10 орын). 2022 жылғы 1 наурызда «*Нұр-*

³ Президент 2022 жылдың күзінде кезектен тыс президенттік сайлауды және 2023 жылдың бірінші жартысында кезектен тыс парламенттік сайлауды алғаш рет 1 қыркүйекте жариялады.

⁴ Сонымен қатар, Президент Тоқаевтың 2022 жылғы [16 наурыз](#) бен [1 қыркүйектегі](#) халыққа Жолдауын қараңыз. Президент кең атқарушы өкілеттіктерді сақтайды, орындалуы міндетті жарлықтар шығарады, ішкі және сыртқы саясатты анықтайды, министрлер мен барлық аймақтық *әкімдерді* (губернаторларды) тағайындайды.

⁵ Ресми есептерде 238 адам қаза тапты, оның ішінде 19-ы құқық қорғау органдарының қызметкерлері. Ресми дереккөздерге сәйкес, 5300 қылмыстық іс, оның ішінде 46 терроризм ісі қозғалған. Прокуратура полициядан жауап алу кезінде азаптау және басқа да бұзушылықтар туралы 329 шағым түсіріп, 34 істі тергеуді бастады. 1205 сотталушының 160-ы бас бостандығынан айырылды.

⁶ Конституциялық түзетулерге Президенттен (және басқа да жоғары лауазымды тұлғалардан) өзінің саяси партиясынан лауазымдық өкілеттіктерінің қолданылу мерзіміне шығуды талап ететін ережелер кірді, Президент тағайындаған сенаторлар саны 15-тен 10-ға дейін қысқарды және Президент аймақтық губернаторлардың актілерін жою құқығынан айырылды. Конституцияға енгізілген түзетулердің нәтижесінде, Конституциялық Кеңес Конституциялық Сотпен ауыстырылды, адам құқықтары жөніндегі уәкіл мәртебесі ресми түрде бекітілді және өлім жазасы мен тұңғыш президентке сілтемелер Конституциядан алынып тасталды. *Мәжіліс* (Парламенттің төменгі палатасы) тікелей сайланатын палатаға айналды, ал толық пропорционалды сайлау жүйесі аралас сайлау жүйесіне айналады. Парламенттің толық сайланатын палатасын енгізу ЕҚЫҰ-ның ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымдарына жауап беретін тиісті міндеттемелеріне өзгеріс болып табылады.

Отан» атауын «*Amanat*» деп өзгертті, ал 26 сәуірде жарияланған реформаларға сәйкес, Президент Тоқаев партия басшылығынан бас тартып, оның құрамынан шықты.⁷

Қазіргі Президент барлық үш парламенттік партияның бірыңғай кандидаты ретінде ұсынылды, бұл *Мәжілісте* ұсынылған партиялар арасында нақты саяси дифференциацияның жоқтығын көрсетеді.⁸ Кандидаттары мен саяси партияларды тіркеуге қойылатын шектеулі талаптармен бірге бұл сайлаудың плюралистік сипатына күмән келтірді.⁹ Сайлаудан кейін көп ұзамай, 2013 жылдан бері алғаш рет Әділет министрлігінің «*Baytaq*» және «*Respublica*» атты екі жаңа саяси партиясын тіркегені қуантарлық оқиға болды.¹⁰

Билік ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 3 және 7.6-тармақтарына сәйкес нақты плюралистік және бәсекелі саяси ортаны құру жөніндегі одан әрі күш-жігер туралы мәселені қарастыруы керек.

Президент «Әділетті Қазақстанды» құруға бағытталған реформаларды табысты іске асыру үшін халықтың сенімінің жаңа мандаты талап етілетінін деп мәлімдегенімен, ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары кезектен тыс сайлау өткізу қажеттігіне күмән келтірді. 5 қыркүйекте оппозициялық саясаткерлер мен азаматтық белсенділерді қамтитын демократиялық күштер Коалициясы кезектен тыс сайлауға қарсы болды.¹¹ Тіркелмеген «*Алга, Қазақстан*» партиясы сайлау қарсаңында және сайлау күні кезектен тыс сайлауға наразылық ретінде түрлі қалаларда бейбіт жиналыстар өткізу туралы жариялады, бұл бірнеше белсенділердің алдын ала тұтқындалуына алып келді.¹²

Конституция жыныстық кемсітушілікке тыйым салғанымен, әйелдердің саяси өмірге қатысуын кеңейтудің нақты шаралары шектеулі, сонымен қатар, әйелдердің қоғамдық және саяси өмірде

⁷ *Мәжіліс* Спикері Ерлан Қошанов «*Amanat*» партиясының жаңа төрағасы болды.

⁸ Қалған кандидаттарды парламенттік емес партиялар немесе қоғамдық бірлестіктер ұсынды. Үш парламенттік партиядан басқа, Қазақстанда тағы үш тіркелген саяси партия бар: «*Ауыл*», Жалпыұлттық социал-демократиялық партия және 2022 жылы «*Amanat*» партиясымен біріккен, бірақ ресми тіркеуді сақтайды.

⁹ Әділет министрлігі ДИАҚБ СБМ-на 2019 жылдан бастап саяси партияны тіркеуге 19 өтінім берілгендігі туралы хабарлады. Әділет министрлігі өтініштің ішінен талаптарға сәйкестігін тексергеннен кейін, Әділет министрлігі партия құру процесін жалғастыруға 10 рұқсат берді, оның 6-сы бұдан әрі пайдаланылмады. Қалған өтінімдер қаралуда. «*Алга, Қазақстан*» тіркеуге үміткер саяси партиясы ДИАҚБ СБМ-ге 2022 жылы ғана Әділет министрлігі бұл партияға 6 рет тіркеу құжаттарын қайтарып берді: 4 мамыр, 22 қыркүйек, 12 және 26 және 27 қазан және 9 қарашада алудан бас тартқанын, осылайша одан әрі тіркеу рәсімін тоқтата тұрғанын хабарлады. Сайлаудан кейін, бұқаралық ақпарат құралдары «*Алаш Орда*», «*Алга, Қазақстан*» және «*Bizdin Tandau*» топтарын тіркеудің сәтсіз әрекеттері туралы хабарлады. Әділет министрлігі бұл топтың мүшелік критерийлері бойынша «Саяси партиялар туралы» Заңға сәйкес келмейтіндігін сілтеп, тіркеу құжаттарын қайтарды. Сондай-ақ, «*Сайлау дауларын реттеу*» бөлімін қараңыз.

¹⁰ [ЕҚЫҰ - ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының](#) 3-тармағында ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер «саяси ұйымдарға қатысты плюрализмнің маңыздылығын» мойындады. 7.6-тармақта «жеке адамдар мен топтардың толық еркіндікпен өздерінің саяси партияларын немесе басқа саяси ұйымдарын құру құқығы» туралы айтылады. Сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі комитетінің 1996 жылғы № 25 Жалпы тәртіптегі ескертулерінің 4 және 27-тармақтарын, 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге № 25 жалпы комментарийді (АҚК № 25 жалпы тәртіптегі ескертулер) қараңыз. Сондай-ақ, «*Кандидаттарды тіркеу*» бөлімін қараңыз.

¹¹ Коалиция, атап айтқанда, реформалар аяқталғанға дейін кезектен тыс сайлауға, соның ішінде Сайлау туралы заңға түзетулер енгізуге, Сайлау туралы заңға түзетулер заңға түзетулер енгізуді қоса алғанда, [қарсы болды](#).

¹² Қолда бар мәліметтерге сәйкес, 25 қазанда Ақтау, Алматы, Астана және Павлодарда бірнеше азаматтық белсенділерді полиция тұтқындады; кейін олар айып тағылмай босатылды. «*Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары*» және «*Сайлау күні*» бөлімдерін қараңыз.

қатысу белсенділігі әлі де төмен.¹³ Сайлау кезінде әйелдер *Мәжілісте*гі 107 орынның 28-ін (26%), 22 министрлік лауазымның 2-ін иеленді, ал аймақтық 20 *Әкімнің* ішінде бірде-бір әйел жоқ. Сонымен қатар әйелдер сот жүйесінде, аудандық және облыстық соттарда, сондай-ақ төмен тұрған сайлауды өткізу органдарында кеңінен ұсынылған.

2021 жылғы санақ бойынша, халықтың 70,4% - қазақ қазақтар құрайды. Орыстар, ең көп азшылық, халықтың 15,5% құрайды.¹⁴ Конституция ұлттық және діни негіздер бойынша кемсітушілікке тыйым салады және Ана тілі мен мәдениетін пайдалану құқығына кепілдік береді. Конституцияға сәйкес, орыс тілі мемлекеттік мекемелерде және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында қазақ тілімен тең дәрежеде ресми түрде қолданыла алады. Сенаттың бес мүшесі Президенттің ұсынуы бойынша, Қазақстан халқы Ассамблеясы депутаттарының арасынан тағайындалады.¹⁵

IV. САЙЛАУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА

Президент бірыңғай жалпыұлттық сайлау округінде берілген барлық дауыстардың басым көпшілігімен (50 пайыз және бір дауыс) тікелей дауыс беру арқылы сайланады. Егер кандидаттың ешқайсысы қажетті дауыс санын ала алмаса, онда Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) белгілеген күні екі ай ішінде ең көп дауыс жинаған екі кандидат арасында екінші тур өткізіледі. Екінші турда көп дауыс жинаған кандидат сайланады. Бірінші немесе екінші тур үшін сайлаушылардың келуіне қатысты талап жоқ.

Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауын өткізу жөніндегі нормативтік-құқықтық базаға Конституция, Сайлау туралы конституциялық заң (соңғы түзетуі 2022 жылғы 5 қарашада енгізілген Сайлау туралы заң) және басқа да заңдардың тиісті ережелері, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты заңдар, Бейбіт жиналыстар туралы заң, Саяси партиялар туралы заң, Қоғамдық бірлестіктер туралы заң, Мемлекеттік қызмет туралы заң, Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс және Қылмыстық сондай-ақ ОСК нормативтік-құқықтық қаулылары кодекс кіреді. Қазақстан демократиялық сайлауды өткізуге байланысты негізгі халықаралық және өңірлік құжаттардың тарабы болып табылады.¹⁶

2022 жылы Конституция сәйкесінше 5 маусым мен 17 қыркүйекте өткен референдум мен парламенттік дауыс беру нәтижесінде, екі раундтық түзетулерден өтті. Қыркүйек айындағы түзетулер президенттік сайлаудың сайлау жүйесін өзгертті, өкілеттік мерзімін бес жылдан жеті

¹³ [Қазақстанның 2019 жылғы бесінші кезендік баяндамасы бойынша](#) (24, 29-30-тармақтар) қорытынды ескертулерінде, БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитеті әйелдердің саяси және қоғамдық өмірге қатысуына кедергі келтіретін басшылық лауазымдардағы әйелдердің төмен өкілдігі мен кемсітушілік гендерлік стереотиптерге алаңдаушылық білдірді.

¹⁴ Басқа [азшылықтардың](#) қатарына өзбектер (3,2%), украиндар (2%), ұйғырлар (1,5%), немістер (1,2%), татарлар (1,1%) жатады.

¹⁵ Қазақстан халықтары Ассамблеясы - Президент басқаратын және азшылықтар мен қазақ көпшілігінің өкілдерінен тұратын консультативтік орган. Ассамблеяның негізгі міндеті әртүрлі этностар өкілдері арасындағы бейбітшілікке жәрдемдесу және мемлекеттік саясатты әзірлеу мен іске асыруға жәрдемдесу болып табылады.

¹⁶ Оның ішінде 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (АСҚХП), 1965 жылғы Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенция, 1979 жылғы әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция, 2003 жылғы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Конвенция, 2006 жылғы мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция (МҚК), ТМД-ның Демократиялық 2002 жылғы сайлау, сайлау құқықтары мен бостандықтары. Қазақстан Еуропа Кеңесінің «құқық арқылы демократия үшін» (Венетия Комиссиясы) комиссиясының және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттер тобының (GRECO) мүшесі болып табылады.

жылға дейін ұлғайтты және мерзімдердің санын бір жылға дейін шектеді. Қыркүйек айындағы түзетулерді Парламент кезектен тыс сайлау жарияланғаннан кейін қабылдады және олар алдын ала қоғаммен кеңесу жүргізген жоқ.¹⁷

2019 жылғы соңғы президенттік сайлаудан кейін, сайлау туралы Заңға және сайлауға қатысты басқа заңдарға бірнеше рет өзгерістер енгізілді. 2020 жылы саяси партияларды тіркеуге қойылатын талаптар жеңілдетілді, бұл ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымына ішінара сәйкес келеді және 2021 жылы ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымына сәйкес, *Мәжіліске* кірудің заңнамалық белгіленген шегі 7-ден 5% - ға дейін төмендетілді. Сондай-ақ сайлау өткізу органдары мен әкімшілік соттардың сайлау дауларын шешуі үшін мүмкіндігі шектеулі жандардың сайлауға қатысуына және іс жүргізу негізіне байланысты елеулі оң қадамдар жасалды.

Осыған қарамастан, реформалар барысында ДИАҚБ-ның көптеген сайлау ұсыныстары, оның ішінде үміткер болу мүмкіндігіне қойылатын талаптарға қатысты, бейбіт жиналыстарға негізгі құқықтарға, пікір білдіру және бірлестіктер бостандығына, сайлау өткізу жөніндегі органдардың тәуелсіздігіне, бұқаралық ақпарат құралдарына және сайлау нәтижелерін жариялауға қатысты әлі орындалған жоқ.¹⁸ Сонымен қатар, басқа нормативтік-құқықтық ережелерді кеңінен тұжырымдау билікке нормативтік-құқықтық базаның сенімділігіне және заңның біркелкі қолданылуына күмән келтіретін заңды қолдануға кең дискрециялық өкілеттіктер береді.¹⁹

5 қарашада Президент бірқатар заңдарға, соның ішінде сайлау туралы заңға түзетулерге қол қойды. Бірқатар түзетулер, мысалы, партия мүшелігінің сандық шегін одан әрі төмендету жағымды өзгеріс болса да, сайлау процесіне қатысушылар осы сайлау барысында бұл түзетулерді пайдалана алмады, өйткені олар дауыс беру күніне дейін бірнеше күн бұрын күшіне енген болатын. Сайлауға қатысты барлық жаңа ережелердің ішінен Конституцияға жаңадан қабылданған түзетулерді көрсете отырып, осы сайлауға Президенттің өкілеттік мерзімін шектеуді реттейтін ереже ғана қолданылды. Осылайша, президенттік сайлаудың нормативтік-құқықтық базасы әлі де сайлау құқықтарын тиімді іске асыру үшін жеткілікті кепілдіктер бермейді. ДИАҚБ-

¹⁷ Жоба Конституциялық Кеңес жоспарланған түзетулердің конституциялылығын растағаннан кейін Парламентте дауыс беруден бірнеше күн бұрын көпшілікке қол жетімді болды. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 5.8-тармағында заңнама «жария рәсімнің соңында қабылданады», ал [1991 жылғы Мәскеу құжатының](#) 18.1-тармағында «заңнама ашық процесс нәтижесінде тұжырымдалады және және қабылданады» делінген.

¹⁸ Атап айтқанда, халықаралық стандарттарға қайшы, «Бейбіт жиналыстар туралы» Заң атқарушы органдарға негіздердің кең тізбесі бойынша оны өткізу туралы хабарлама алғаннан кейін немесе осындай іс-шараны өткізу үшін басқа орын/уақыт ұсынғаннан кейін қоғамдық іс-шараны өткізуге рұқсат беру немесе тыйым салу құқығын қалдырады. Соңғы жылдары саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктерді тіркеу процедуралары біртіндеп жеңілдетілді, бірақ олар әлі де билік органдарына кең дискрециялық өкілеттіктер береді. «Саяси партиялар туралы» Заң саяси партия құрылғанға дейін хабарлама рәсімін қарастырғанымен, ДИАҚБ СБМ мұндай бастамашыл топтардың кейбір мүшелері заң талаптарына сәйкес келмегендіктен, мұндай хабарламаларды қабылдаудан бас тартуды талдады. Бұл ретте билік дербес деректерді қорғау ережелеріне сілтеме жасай отырып, айтылып отырған адамдардың есімдерін жария етпейді, бұл өтініштерге түзетулер енгізу мүмкіндігін нақты болдырмайды. Ақпаратқа қол жеткізу туралы Заң қоғамдық мүдделі ақпаратқа қол жеткізуді шектеу бойынша Мемлекеттік органдардың қалауының кең еркіндігіне мүмкіндік береді. Сайлау өткізу жөніндегі органдар қараған шағымдар мен өтініштер туралы ақпарат ашық түрде берілмейді, ал сот шешімдеріне қолжетімділік шектеулі. Сондай-ақ, [Қазақстанның 2016 жылғы екінші кезеңдік баяндамасына](#) БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің (АҚК) [қорытынды ескертулерінің](#) 49-54-тармақтарын қараңыз.

¹⁹ «Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарының», «Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарының қаржыландыру», «Бұқаралық ақпарат құралдары» және «Сайлау дауларын реттеу» бөлімдерін қараңыз.

ға да, Венеция Комиссиясына да сайлау туралы заңға енгізілген соңғы түзетулерге түсініктеме беру ұсынылмады.²⁰

Сайлау нормативтік-құқықтық базасы, сондай-ақ саяси және азаматтық бірлестіктердің, бейбіт жиналыстар мен пікір білдіру бостандығы туралы заңнама ДИАҚБ-ның қалған ұсынымдарын ескере отырып, қосымша қайта қаралуға тиіс. Құқықтық реформаның алдында келесі сайлауға дейін ашық және инклюзивті кеңес беру процесі болуы керек.

Реформалар барысында «суперпрезиденттік» өкілеттіктердің қысқаруы басталды, алайда заңнама Мемлекет басшысына сайлау процесін айтарлықтай бақылау мүмкіндігін береді. Конституция Президентке халықаралық стандарттарға және ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымына сәйкес келмейтін Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауын тағайындаудың сөзсіз құзыретін береді.²¹ Президенттің Жарлықтары сотта қайта қаралмайды, нәтижесінде Президенттің кезектен тыс сайлау тағайындау туралы жарлығының барлық заңды дауларына жол берілмейді.²² Премьер-министр, екі палатаның спикерлері және Парламент депутаттарының жалпы санының бестен бірінен бөлек, қазіргі Президент Конституциялық кеңестегі президенттік сайлаудың нәтижелеріне қарсы шығуға құқылы, алайда басқа кандидаттарда мұндай мүмкіндіктер жоқ («Сайлау дауларын реттеу» бөлімін қараңыз).

Президент институтына сайлау процесіне, оның ішінде кезектен тыс сайлауды тағайындаудың сөзсіз артықшылығына айтарлықтай бақылау беретін ережелер қайта қаралуы керек. Билікті бөлу қағидаттарына сәйкес, Президенттің Жарлықтары сотқа шағымдануы тиіс.

V. САЙЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Президент сайлауын сайлау комиссияларының үш деңгейлі тұрақты құрылымы басқарды: ОСК, 239 аумақтық сайлау комиссиялары (АСК) және 10 101 учаскелік сайлау комиссиясы (УСК).²³ ОСК және АСК бес жылдық мерзімге тағайындалатын, жеті мүшеден тұратын тұрақты жұмыс істейтін органдар болып табылады.²⁴ Учаскелік сайлау комиссиясының (УСК) құрамы

²⁰ ЕҚЫҰ-ның 1991 жылғы Мәскеу құжатының 27.1-тармағына сәйкес, қатысушы мемлекеттер «конституциялық, әкімшілік [...] заңнама салаларында және оларға тиісті салаларда [...] адам құқықтарын, заңның үстемдігін және демократияны құрметтеуге негізделген құқықтық жүйелердің» даму мақсатында бірігіп жұмыс жасауға ниет білдірді; 31-тармақта «қатысушы мемлекеттер Еуропа Кеңесінің адам құқықтары саласындағы мол тәжірибесі мен білімін мойындайды. Оның Еуропадағы демократияны нығайтуға қосқан үлесін, соның ішінде Еуропа Кеңесінің ЕҚЫҰ-ға өз тәжірибесін ұсынуға дайындығын құптайды».

²¹ 2011 жылы Конституцияға Президентке мерзімінен бұрын сайлауды тағайындау бойынша дискрециялық өкілеттіктер беретін түзетулер енгізілгеннен бері Қазақстанда өткізілген барлық президенттік сайлауды мерзімінен бұрын қызмет ететін Президенттер тағайындады. Венеция Комиссиясы бір мәлімдемесінде Президентке кезектен тыс сайлауды тағайындау үшін ерекше және дискрециялық өкілеттіктер беру «демократиялық стандарттарға сәйкес келмейді», өйткені бұл «сайлауды ел басшылығының плебисцитіне айналдырып, авторитарлық тенденциялардың заңдылығын қамтамасыз ете алады» деп атап өтті. АҚК қатысты № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 9-тармағында «нақты мерзімді сайлау өздеріне жүктелген заңнамалық немесе атқарушы өкілеттіктерді жүзеге асырғаны үшін өкілдердің есептілігін қамтамасыз ету үшін қажет» делінген.

²² 1999 жылы Конституциялық Кеңес «Президенттің әрекеттері соттарда қаралуы мүмкін емес» деген қаулы шығарды.

²³ Республикалық маңызы бар Астана, Алматы және Шымкент қалаларының әрқайсысы үшін 17 аумақтық (облыстық) АСК, сондай-ақ 166 аудандық (аудандық) АСК және 37 қалалық АСК болды. УСК құрамына 9556 тұрақты УСК, ерекше қажеттіліктері бар адамдардың дауыс беруі үшін 477 УСК және елден тыс жерлерде дауыс беру үшін Қазақстан Республикасының 53 елшіліктері мен консулдықтарында құрылған 68 УСК кірді. Жалпы сайлау процесіне сайлау жөніндегі комиссияның шамамен 70 946 мүшесі тартылды.

²⁴ АСК-да тұрақты негізде тек екі мүше жұмыс істейді, көп жағдайда олар төрағалар мен хатшылар.

тиісті сайлау учаскесіне тіркелген сайлаушылардың санына байланысты 5-тен 11-ге дейін өзгереді.²⁵

Президент ОСК төрағасы мен екі мүшені тағайындайды, ал Сенат пен *Мәжіліс* әрқайсысы екі мүшені тағайындайды.²⁶ АСК және учаскелік сайлау комиссияларының мүшелерін жергілікті кеңестер (*мәслихаттар*) 2019 жылы тіркелген саяси партиялардың кандидатуралары негізінде, әр сайлау комиссиясынан ең көп дегенде бір өкілден сайлады. Ұсынылған адамдар ұсынушы ұйымның мүшелері болуы міндетті емес және *Мәслихаттар* дауыс беру арқылы ұсынушы органдардың кез келгенінің жеке кандидатураларын қабылдауы немесе қабылдамауы мүмкін. Ұсыныстар жеткіліксіз болған жағдайда коммерциялық емес және қоғамдық бірлестіктерден, ал егер олар әлі де жеткіліксіз болса, жоғары деңгейдегі комиссиялардан өтінімдер қаралады.²⁷ Сайлау органдарында гендерлік теңгерім туралы заңнаманың ережелерінің жоқтығына қарамастан, әйелдер төменгі деңгейдегі комиссияларда жақсы ұсынылды.²⁸ ОСК - ның жеті мүшесінің екеуі - әйелдер.

Парламенттегі билеуші партияның басым болуын және қазіргі Президенттің барлық үш парламенттік партияның бірлескен кандидаты ретінде сайланғанын ескере отырып, бұл *Мәжілісте* ұсынылған партиялар арасында шынайы саяси дифференциацияның жоқтығын көрсетеді, сайлау органдарының құрамы саяси алуандықпен және теңгерімдігімен ерекшеленбейді. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар әңгімелесушілері сайлауды өткізу жөніндегі органдарды тағайындау тетігі мен құрамына, сондай-ақ олардың өз міндеттерін тәуелсіз және бейтарап, атап айтқанда сайлау күні орындау қабілетіне қатысты алаңдаушылық білдірді.²⁹

Сайлау комиссияларының мүшелерін барлық деңгейлерде тағайындау тетігі комиссиялардың тәуелсіздігі мен бейтараптығын қамтамасыз ету және олардың жұмысына қоғамдық сенімді нығайту мақсатында қайта қаралуға тиіс. Комиссиялар саяси аффилирлену немесе біржақтылық туралы кез-келген қабылдауды болдырмау жоққа шығаратындай жұмыс істеуі керек.

ОСК заңнамамен берілген өз өкілеттіктері шеңберінде реттеуші функцияларға ие. ОСК сайлауға дайындықты тиімді және заңмен белгіленген мерзімде басқарды. ОСК тұрақты түрде тікелей эфирде ашық отырыстар өткізді, оған халықаралық және азаматтық бақылаушылар, БАҚ өкілдері және партиялардың сенімді өкілдері қатысты, содан кейін баспасөзге арналған брифингтер өткізілді. ОСК мүшелері ДИАҚБ СБМ бақылаған ашық отырыстардың көпшілігінде талқылаусыз бірауыздан шешім қабылдады, бұл шешім қабылдау процесінің ашықтығын төмендетті. Оң жағы - қарарлар қабылданған күні ғаламторда орналастырылды.³⁰ 11 қарашада ОСК ДИАҚБ-ның

²⁵ УСК мүшелері сайлау өткізу кезеңінде ғана жұмыс істейді.

²⁶ 2022 жылдың қаңтарында ОСК жаңа төрағасы тағайындалды.

²⁷ Жалпы, ОСК мәліметтері бойынша, ел бойынша төменгі деңгейдегі комиссия мүшелерінің шамамен 2,7% - ы ғана жоғары деңгейдегі комиссиялар ұсынған. ОСК ДИАҚБ СБМ - ге АСК-ға қатысу үшін саяси партиялар 59%, ал қоғамдық бірлестіктер мүшелерінің 36% -ын ұсынғанын хабарлады.

²⁸ ОСК мәліметтері бойынша, әйелдер ТИК және УСК мүшелерінің 67,7% құрайды. АСК әйелдерінің барлық төрағалары, төрағаларының орынбасарлары мен хатшыларының арасында сәйкесінше 34,3, 41,3 және 72,8% болды.

²⁹ АСҚХП № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 20-тармағы бойынша: «сайлау процесін қадағалау және оның әділ және бейтарап және Пактіге сәйкес белгіленген заңдар бойынша жүргізілуін қамтамасыз ету үшін тәуелсіз сайлау органы құрылуын» талап етеді.

³⁰ ОСК өз арнасын *Telegram* әлеуметтік желісінде отырыстар алдында мүдделі тараптарды хабардар ету үшін пайдаланды. Негізгі шешімдерде, басқалармен қатар, төменгі деңгейдегі комиссияларды құру, кандидаттарды тіркеуге байланысты процесс, бұқаралық ақпарат құралдарының ережелері, мүгедектігі бар адамдардың қатысуын кеңейту шаралары, бюллетеньдерді рәсімдеу және халықаралық бақылаушыларды аккредиттеу егжей-тегжейлі сипатталған.

алдыңғы ұсынымдарын қарау және орындау үшін арнайы құрылған платформа - Сараптамалық кеңестің бірінші отырысын өткізді.

АСК пен УСК мүшелері тәжірибелі болды, комиссиялар жақсы жабдықталды және сайлау күніне дейін өз жұмыстарын тиімді орындады. Алайда, АСК отырыстары көбінесе жоспардан тыс негізде хабардар етпестен өткізіліп, ашықтық деңгейін төмендетіп отырды. АСК өз шешімдерін жариялауға міндетті болғанымен, ДИАҚБ СБМ олардың көптеген жағдайларда тұрақты емес жарияланғанын атап өтті.

Ашықтық қағидатына сәйкес, төмен тұрған деңгейдегі сайлауды өткізу жөніндегі органдар өз отырыстарын қоғам өкілдері, саяси партиялар мен бұқаралық ақпарат құралдары үшін ашу, сондай-ақ тиісті отырыстар басталғанға дейін күн тәртібінің жобаларын жариялау мүмкіндігін қарастыруы тиіс.

Қазан айының соңынан қараша айына дейін, онлайн және офлайн режимінде сайлау күні өткізілетін рәсімдер бойынша жалпыұлттық каскадтық тренинг өткізілді. ДИАҚБ СБМ тренингтерді ақпараттық, жан-жақты және инновациялық, бейнематериалдармен және интерактивті рөлдік ойындармен толықтырылған деп бағалады.³¹ ОСК, сондай-ақ, ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынысын орындай отырып, дауыстарды санау процедуралары туралы пайдаланушыға ыңғайлы брошюра шығарды.

ОСК аймақтық коммерциялық емес ұйымдардың өкілдерімен ынтымақтастықта мүгедектігі бар тұлғалардың сайлау процесіне қатысуы мен қолжетімділігін кеңейту бойынша бірқатар бастамалар қабылдады.³² ОСК отырыстары мен сайлаушыларға арналған ақпараттық роликтер сурдоаудармамен тікелей эфирде көрсетілді. ОСК төмен тұрған комиссиялар үшін арнайы сабақтар мен семинарлар өткізді және сайлау күні мүгедектігі бар адамдарға тиімді көмек көрсету бойынша УСК мүшелеріне егжей-тегжейлі нұсқаулық дайындады. Сондай-ақ, сайлау учаскелеріне қозғалу мүмкіндігі шектеулі сайлаушылардың кедергісіз кіруі және көзі нашар көретін сайлаушыларды *Брайль* шаблонымен терілген мәтіндермен қамтамасыз етуі алдын-ала қарастырылған.³³

ОСК кешенді ақпаратты қамтитын веб-сайтты жүргізді және сайлаушыларды қазақ және орыс тілдерінде ақпараттандырудың кең бағдарламасын жүзеге асырды. Науқан басталғаннан бері, әр түрлі бұқаралық ақпарат құралдарында немесе хабарламаларда, негізінен, ОСК *Telegram* арнасында сайлаушыларды ақпараттандыру, соның ішінде сайлау күні туралы хабарлау және оларға қатысуға шақыру үшін бірқатар бейнероликтер орналастырылды.³⁴ УСК-тің көптеген мүшелері ДИАҚБ СБМ-ге сайлаушыларға дауыс беру күні мен сайлау учаскесінің нөмірі көрсетілген баспа шақыруларын беру үшін «үй мен үй» аралап жүргендері туралы хабарлады.

³¹ 2020 жылы ОСК кәсіби ұлттық нұсқаушылардың резервін қалыптастыру мақсатында, мемлекеттік қызмет Академиясының жанынан электоралдық істерді оқыту Орталығын құрды.

³² ОСК-ның 2022 жылғы 9 қыркүйектегі № 61/532 қаулысымен, мүгедектігі бар адамдардың қатысуын кеңейту жөніндегі ОСК жұмыс тобының өкілеттіктері мен құрамы қайта қаралды.

³³ ОСК төмен тұрған комиссиялармен бірлесе отырып, әр өңірдегі мүгедектіктің түрлерімен байланысты нақты қажеттіліктерді анықтау үшін өңірлік мониторинг құралын енгізді. ОСК 2022 жылы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі құрған мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау [ақпараттық порталы](#) сайлау учаскелері ретінде қызмет ететін ғимараттардың қолжетімділігі туралы нақты ақпарат беретініне кепілдік береді.

³⁴ Кейде ОСК ақпараты LED экрандарындағы хабарламалар, банкомат экрандарындағы және ішкі рейстер туралы хабарландырулар түрінде де ұсынылды. Дауыс беру құқығы бар сайлаушылар өздерінің сайлау учаскесінің орналасқан жері туралы SMS-хабарламалар алды. Бұл ақпаратты электрондық үкімет порталы арқылы да алуға болады.

VI. САЙЛАУШЫЛАРДЫ ТІРКЕУ

Ақыл-есінің немесе психоәлеуметтік ауытқулары негізінде сот шешімі бойынша әрекетке қабілетсіз деп танылған адамдарды, сондай-ақ қылмыстың ауырлығына қарамастан бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адамдарды қоспағанда, 18 жастан асқан азаматтардың дауыс беру құқығы бар. Бұл шектеулер ЕҚЫҰ міндеттемелеріне және басқа да халықаралық міндеттемелерге қайшы келеді.³⁵

Бланкет бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан азаматтардың сайлау құқықтарынан жалпы айыру және әрекет қабілеттілігі белгісі бойынша шектеулер халықаралық міндеттемелерге сәйкес қайта қаралуға тиіс.

Сайлаушыларды тіркеу пассивті және тұрғылықты жеріне негізделген. Жалпы, ДИАҚБ СБМ әңгімелесушілері сайлаушылар тізімдерінің дұрыстығына қатысты елеулі күмән білдірген жоқ. Сайлаушылардың тізімдерін *Әкімдіктер* (жергілікті атқарушы органдар) азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тізілімі негізінде жасайды. *Әкімдіктер* жылына екі рет сайлаушылардың жаңартылған тізімдерін тиісті АСК-ға ұсынады және АСК тізімдерді ОСК жүргізетін деректермен салыстырады. 1 шілдедегі жағдай бойынша, ОСК тіркелген 11 827 277 сайлаушы туралы деректерге ие болды.³⁶ Сайлау күніне дейін 30 күнге дейін, тұрақты тұрғылықты жерінен тыс жерде дауыс бергісі келетін сайлаушылар тиісті тізімге енгізуге өтініш бере алады.³⁷ АХАЖ-ның соңғы мәліметтері бойынша, ОСК 31 қазанда тіркелген 11 950 485 сайлаушы туралы хабарлады.

Сонымен қатар, 5 қарашаға дейін сайлаушылар тұрақты тұрғылықты жерінен тыс кез келген сайлау учаскесінде дауыс беруге мүмкіндік беретін дауыс беруге арналған есептен шығару куәлігін (ЕШК) алуға өтініш бере алады.³⁸ Сондай-ақ ерекше қажеттіліктері бар адамдарды тіркеу және үйде дауыс беру туралы ережелер қабылданды.³⁹ 5 қарашадан бастап сайлаушылар тізімдері көпшілік назарына ұсынылды, бұл сайлаушыларға өтініш беруге мүмкіндік берді. Бұл кезеңде сайлаушылар өздерінің жазбаларын тексеріп, сайлау учаскелерінде, байланыс орталықтары арқылы немесе онлайн режимінде түсініктеме сұрай алды.⁴⁰ Сайлау учаскелерінің тізімін тиісті АСК уақтылы жариялады.

ОСК-ның бірнеше рет дауыс берудің алдын алу жөніндегі шараларды енгізуі оң жағдай болып табылады. Дауыс беру күніне алты күн қалғанда, ОСК Ішкі Істер Министрлігімен және цифрлық даму, инновация және аэроғарыш өнеркәсібі Министрлігімен бірлесіп, дауыс беру күні қосымша

³⁵ МҚК-нің 29-бабына сәйкес, «қатысушы мемлекеттер [...] мүгедектігі бар адамдарға саяси және қоғамдық өмірге басқалармен тең, тікелей немесе еркін таңдалған өкілдер арқылы тиімді және толық қатысу мүмкіндігін, соның ішінде мүгедектердің дауыс беру және сайлану құқығы мен мүмкіндігін қамтамасыз етеді». 2014 жылғы МҚК-ның 12-бабына МҚК комитетінің № 1 жалпы тәртіптегі ескертулерінің 48 - тармағында «Адамның шешім қабылдау қабілеті мүгедектігі бар адамдарды өздерінің саяси құқықтарын, соның ішінде дауыс беру құқығын [және] сайлау құқығын жүзеге асыру бөлігінде қандай да бір алып тастау үшін ақтау бола алмайды» делінген.

³⁶ Бұл санға шетелде дауыс беру үшін тіркелген 12 527 сайлаушы кіреді.

³⁷ ОСК мәліметтері бойынша, осындай 80 000-ға жуық өтініш берілген.

³⁸ ОСК мәліметтері бойынша, 19 қарашаға дейін 22 578 ЕШК берілді.

³⁹ Арнайы сайлау учаскелері демалыс үйлерінде, ауруханаларда немесе басқа медициналық мекемелерде, шалғай жерлерде, тергеу изоляторларында, шетелдегі консулдық мекемелер мен мемлекеттік мекемелерде, әскери бөлімдерде және теңіздегі кемелерде құрылды. Үйде дауыс беру жазбаша өтініш негізінде мүмкін болды, ол сайлау күніне 15 күн қалғанда тиісті учаскелік сайлау комиссиясына денсаулық жағдайына, науқас отбасы мүшесіне күтім жасау міндетіне немесе шалғай және жету қиын жерде болуына байланысты берілуі керек еді.

⁴⁰ ОСК мәліметтері бойынша, бүкіл ел бойынша 200 колл-орталыққа 195 000-ға жуық қоңырау түскен.

тіркелу бүкіл ел бойынша сайлау учаскелерінің тек 42% - на ғана мүмкін болатынын хабарлады, ал УСК дауыс беру күні сайлаушылар тізіміне енгізілген барлық сайлаушылардың тіркеу мәртебесін электрондық үкімет порталы арқылы тексеруі керек.⁴¹ ОСК мәліметтері бойынша, сайлау күніне тіркелген сайлаушылардың қорытынды саны 11 953 465 адамды құрады.⁴²

VII. КАНДИДАТТАРДЫ ТІРКЕУ

Конституция бойынша дауыс беру құқығына және кемінде 40 жасқа толуына қосымша, әлеуетті кандидаттар қазақ тілін еркін меңгеруі, тууы бойынша азамат болуы, жоғары білімі болуы және соңғы 15 жыл ішінде елде ресми тұруы тиіс. Соңғы төрт талап, сондай-ақ кем дегенде бес жыл мемлекеттік қызметші немесе сайланған шенеунік ретінде тәжірибесі бар адамдарға ғана үміткер болу құқығын беретін Сайлау туралы заңның ережелері халықаралық стандарттарға қайшы келеді.⁴³ ЕҚЫҰ міндеттемелерін бұза отырып, тәуелсіз кандидаттарға үміткер болуға рұқсат етілмейді. ЕҚЫҰ міндеттемелеріне қайшы, Сайлау туралы заң қылмыстық жазасын өтеп жатқан адамдарды (пробацияны қоса алғанда), өтелмеген соттылығы бар адамдарды және бұрын сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық үшін сотталған адамдарды сайлау құқығынан айырады.⁴⁴ Жалпы, Президенттігіне үміткер болу мүмкіндігіне қойылатын талаптары Конституциямен кепілдендірілген азаматтардың сайлауда өз кандидатурасын ұсыну құқығын негізсіз асыра шектейді

Тұрғылықты жері, тууы бойынша азаматтығы, тілін білуі, кәсіби тәжірибесі, соттылығы, мүгедектігі, саяси партияға және басқа да ұйымдарға қатыстылығы бойынша кандидатураларды ұсынуға қойылатын шектеулер ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, халықаралық стандарттарға және озық практикаға сәйкес қайта қаралуға тиіс.

Он екі үміткер өз кандидатураларын ОСК-ға заңмен белгіленген мерзімде ұсыну туралы өтініш

⁴¹ Сайлау күні сайлаушыларды тіркеу сайлаушылар тізіміне енгізілмеген азаматтар үшін 4 053 сайлау учаскесінде, олардың учаске аумағында тұратындығын растайтын құжаттар болған кезде және 181 сайлау учаскесінде, (әр облыста 5-тен және Республикалық маңызы бар үш қалада 20-дан 50-ге дейін) белгілі бір жағдайлар мүлдем тіркелмеген Азаматтар үшін рұқсат етілді.

⁴² ОСК мәліметтері бойынша, сайлау күні цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі ұсынған мәліметтерге сәйкес 2 267 сайлаушы тіркелген.

⁴³ АСҚХП № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 20-тармағы бойынша «сайлауға өзге түрде қатысуға құқығы бар адамдар білімі, тұрғылықты жері немесе шығу тегі сияқты негізсіз немесе кемсітушілік талаптарға байланысты немесе саяси қатыстылығы себебінен алынып тасталмауы тиіс. 25-тармақта бұдан әрі: «нәсіліне, түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге де нанымына, ұлттық немесе әлеуметтік тегіне, мүліктік жағдайына, тууына немесе өзге де мәртебесіне қарай осы құқықтарды жүзеге асыру кезінде азаматтар арасында айырмашылықтар жасауға жол берілмейді» деп баса айтылады. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.3 және 24-тармақтары тең және жалпыға бірдей сайлау құқығына кепілдік береді және кез келген шектеулер Заңның мақсатына сәйкес болуын талап етеді. 2002 жылғы ТМД Конвенциясының 2-бабында «азаматтың мемлекеттік органдарға сайлау және сайлану құқығы [...] жынысына, тіліне, дініне немесе нанымына, саяси немесе өзге де сенімдеріне, ұлттық немесе әлеуметтік тегіне, ұлттық азшылыққа немесе этникалық топқа жататындығына, мүліктік жағдайына немесе өзге де мән-жайларына байланысты кемсітушілік сипатына тәуелді емес және қандай да бір шектеусіз жүзеге асырылады» делінген.

⁴⁴ Кандидаттарды тек саяси партиялар немесе аймақтардың жартысынан көбінде тіркелген кеңселері бар тіркелген жалпыұлттық қоғамдық бірлестіктер ұсына алады. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.5-тармағы азаматтарға «жеке немесе саяси партиялардың немесе ұйымдардың өкілдері ретінде кемсітуді саяси немесе мемлекеттік лауазымдарды іздеуге» рұқсат беруді талап етеді. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 24-тармағында «демократиялық қоғамдағы құқықтар мен бостандықтарды кез-келген шектеу қолданыстағы заңнаманың мақсаттарының біріне қатысты болуы керек және осы заңнаманың мақсатына қатаң пропорционалды болуы керек» делінген.

берді. Төртеуі біліктілік талаптарына сәйкес келмеді және олардың өтініштері қабылданбады.⁴⁵ Олардың қатарында – ОСК Нұржан Әлтаевты ұсынудан бас тарты, сондай-ақ Астана қаласының аудандық сотының ұсыну туралы тиісті хаттаманы жарамсыз деп тану туралы шешімі негізінде. Істі сотта қарау кезінде осы кандидатты тіркеу процесі ОСК-мен тоқтатылды, бұл кандидатқа қол жинауға мүмкіндік бермеді.⁴⁶

Қазіргі Президентті қоспағанда, қалған жеті үміткер 15 минут ішінде эссе жазудан, тиісті дикциямен мәтінді оқудан және көпшілік алдында сөйлеуден тұратын қазақ тілін білу тестінен өтуі керек еді.⁴⁷ Барлық әлеуетті кандидаттар тілдік тесттен сәтті өткеніне қарамастан, тілді меңгеру деңгейін тексеру процесі нақты бағалау критерийлерінің және сәйкесінше озбырлық кепілдіктерінің болмауына байланысты сұрақтар туғызады.

Сайлауға қатысу құқығын растайтын құжаттардың бастапқы пакетін ұсынғаннан кейін, барлық әлеуетті кандидаттар үш-сегіз күн ішінде кемінде 14 аймақты тең дәрежеде білдіретін, аз дегенде 118 273 қол жинауы керек (тіркелген сайлаушылардың 1 пайызы). Әр аймақта жиналған қолдардың түпнұсқалығын кейіннен Ішкі істер министрлігінің Көші-қон қызметі комитеті бес күн ішінде тексерді. Келесі кезеңде АСК аутентификация хаттамаларын ОСК-ға тапсырды. Барлық талаптарға сай келетін екі әлеуетті кандидаттар қажетті қолдар санын жинай алмады. ДИАҚБ СБМ-ның бірнеше сұхбаттасушылары қол жинау және тексеру кезеңі негізсіз қысқа және ашық емес деген пікір білдірді.⁴⁸

Кандидаттарды тіркеу үшін қол жинауға жеткілікті уақыт беру және қолтаңбаларды тексерудің нақты, объективті және ашық процесін қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық базаға өзгерістер енгізу қажет.

Осы сайлау шеңберінде ОСК алты кандидатты, оның ішінде екі әйелді тіркеді.⁴⁹ Тіркелу алдында алты үміткер шамамен 3 млн. теңге (шамамен 6,5 мың еуро) көлемінде сайлау кепілдігін төлеп,

⁴⁵ Үш кандидаттың мемлекеттік қызметте немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымда жеткілікті ұзақ жұмыс тәжірибесі болған жоқ; сонымен қатар, үш кандидаттың бірі туғаннан Қазақстан азаматы болған жоқ. 13 қазанда ОСК өз отырысында осы кандидатураларды қабылдамау себептерін түсіндірді; дегенмен, ОСК-ның тиісті қаулыларында қандай іріктеу критерийлері орындалмағаны немесе бас тартудың негіздемесі қандай екендігі көрсетілмеген.

⁴⁶ Тоқтата тұру заңмен қарастырылмаған және практикалық тұрғыдан кандидатқа қол жинау үшін парақтар берілмегендігін білдірді. ОСК сот отырысы барысында бұл жағдайда ол өз қалауы бойынша әрекет еткенін айтты.

⁴⁷ 7 қазанда ОСК алты адамнан тұратын тілдік тест өткізуге жауапты лингвистикалық комиссия құрды, оның құрамына академия өкілдері кірді. Заң бойынша, қазіргі Президент «тілді еркін меңгеру» пәні бойынша бағалаудан босатылады.

⁴⁸ ОСК өз қаулысында қолтаңбаларды жарамсыз деп тану үшін негіздердің тізбесін белгіледі, оның ішінде қол қоюды бір адам бірнеше сайлаушының атынан жүргізгенін немесе сайлаушы бір кандидат үшін бірнеше рет қол қойғанын тексеру арқылы. Сонымен қатар, қаулы АСК заң бұзушылыққа байланысты кез-келген басқа негіздер бойынша қолтаңбаларды жарамсыз деп тануға өкілеттік берді. Сайлау мәселелері жөніндегі Венеция Комиссиясының 2002 жылғы Тиісті практика кодексінің I.1.3iii бөлімі «қолтаңбаны тексеру нақты ережелермен реттелуін» ұсынады.

⁴⁹ Тіркелген кандидаттар: «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» қоғамдық бірлестігі ұсынған Қарақат Әбден; Ұлттық социал-демократиялық партия ұсынған Нұрлан Әуесбаев; «Ауыл» партиясы ұсынған Жигули Дайрабаев, «Аманат» кәсіподақтар федерациясынан Мейрам Қажыкен, үш парламенттік партия бірлесіп ұсынған Қасым-Жомарт Тоқаев болды: «Аманат», «Ақ жол» партиясы мен Халық партиясы, сондай-ақ бірнеше қоғамдық бірлестіктер және «Қазақ Аналары–Дәстүрге жол» қоғамдық бірлестігі ұсынған Салтанат Тұрсынбекова.

медициналық тексеруден өтуге, өзіне және жұбайына салық декларацияларын тапсыруға тиіс болды.⁵⁰

VIII. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫ

Сайлау алдындағы үгіт-насихатының ресми кезеңі дауыс беру күніне дейін 21 қазаннан түн ортасына дейін созылды. Көшедегі ашық үгіт-насихат іс шаралары «бейбіт жиналыстар туралы» Заңмен реттеледі, ол сайлау үгіт-насихат кезінде және одан тыс уақытта өткізілетін жиналыстарды ажыратпайды. «Бейбіт жиналыстар туралы» Заң ғимараттарда үгіт-насихат шараларын өткізуді реттемейді және *әкімдіктер* үгіт материалдары үшін арнайы стендтер мен ғимараттарда сайлау алдындағы іс-шараларды өткізуге арналған ғимараттар бөледі. Заң бойынша мемлекеттік органдар мен *әкімдіктер* сайлау науқандарын өткізу үшін өз ғимараттарын, жабдықтарын және басқа да мүліктерін беруге және оларды сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарының барлық қатысушылары үшін пайдаланудың тең жағдайларын қамтамасыз етуге тиіс.

Егер пикет, жиындар мен митингілер түрінде бейбіт жиналыстар өткізу үшін хабарлама қажет болса, демонстрациялар мен шерулер өткізу әлі де рұқсатты қажет етеді. Қатысушылар жоспарланған қоғамдық іс-шараның алдында кемінде бес күн бұрын жергілікті билікке хабарлауы керек. Заң *әкімдіктерге* негіздердің кең тізбесі бойынша кез келген осындай іс-шараларға рұқсат беру немесе тыйым салу құқығын қалдырады, алайда бұл халықаралық стандарттарға қайшы келеді.⁵¹ Заңнамада ашық ауада үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін арнайы бөлінген орындар қарастырылғанына қарамастан, іс жүзінде олардың саны мен сыйымдылығы шектеулі.⁵² Тіркелген кандидаттардың ешқайсысы бейбіт жиналыс бостандығы туралы сұрақтар қойған жоқ. Дегенмен, кейбір оппозициялық топтар мен азаматтық қоғамды көрсететін ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушылары жеке адамдар мен топтардың сайлауға дейін, сайлау кезінде және одан кейін саяси сипаттағы бейбіт жиналыстарға қатысу мүмкіндігі шектеулі екенін атап өтті.⁵³ Тіркелмеген «Алга, Қазақстан» оппозициялық тобы 20 қарашада түрлі қалаларда кезектен тыс сайлау өткізуге қарсы бейбіт демонстрациялар өткізілетінін жариялады. *Әкімдіктер* бірнеше қалада демонстрациялар өткізуге тыйым салды, ал ұйымдастырушылар мен әлеуетті

⁵⁰ Сайлау кепілі ең төменгі жалақының 50 еселенген мөлшеріне (60 000 теңге) негізделген, және кемінде бес пайыз дауыс алған кандидаттарға қайтарылады, 1 Еуро - шамамен 465 теңге. [2019 жылы ОСК мен денсаулық сақтау министрлігінің бірлескен қаулысымен](#) кандидаттарды тіркеуге кедергі келтіретін 107 психикалық жағдай анықталды.

⁵¹ Алматы әкімдігі ДИАҚБ СБМ-ға 2022 жылы алынған 351 хабарламаның 44-і мақұлданғаны туралы хабарлады. Шамамен 101 хабарламалар қабылданбады, өйткені олар заңға сәйкес келмеді. 156 хабарлама үшін сұралған өткізу орнының бос болмауына, жөндеу жұмыстарына және басқа да жағдайларға байланысты баламалы өткізу орындары ұсынылды. Жиырма екі өтініш иесі өз өтініштерін қайтарып алды. [Бейбіт жиналыстарға құқық туралы 2020 жылғы № 37 жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 73-тармағында «хабарлама режимдері, өз тарапынан, іс жүзінде авторизация жүйесі ретінде жұмыс істемеуі тиіс» делінген.

⁵² Үш ірі қалада (Алматы, Астана және Шымкент), сондай-ақ көптеген облыс орталықтарында әрқайсысында осындай үш арнайы орын бар, олардың сыйымдылығы 100-ден 1000 адамға дейін.

⁵³ [БҰҰ Арнайы баяндамашысының 2013 жылғы бейбіт жиналыстар мен бірлестіктердің бостандық құқығы туралы баяндамасының](#) 5-бабында «бейбіт жиналыстар мен бірлестіктердің бостандық құқығы сайлау кезеңінде де, олардың арасында да демократиялық процесс үшін маңызды» делінген.

қатысушыларға халықаралық стандарттарға қайшы келетін алдын ала ұстау, әкімшілік қамауға алу және айыппұлдар қолданылды.⁵⁴

Халықаралық стандарттарға толық сәйкестік үшін «бейбіт жиналыстар туралы» Заң бейбіт жиналыстарға, оның ішінде саяси сипаттағы және сайлау кезінде құқықтың толыққанды жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей қайта қаралып, қолданысқа енгізілуі тиіс. Бейбіт жиналыстарды өткізуді жеңілдету үшін қоғамдық іс-шараларды өткізу туралы хабарламаға қойылатын заңнамалық талаптарды қайта қарау қажет.

Билік саяси және сайлау процестеріне қатысушылардың Конституциямен кепілдендірілген азаматтық және саяси құқықтарын алдын-ала ұстау және ерікті әкімшілік қамауға алу мен айыппұлдар сияқты қажетсіз әрі пропорционалды емес шектеулерсіз жүзеге асыра алуын қамтамасыз етуі керек.

Жалпы, үгіт-насихат жұмыстары ұстамды болды және шынайы бәсекеге қабілеттілікпен ерекшеленбеді. Барлық үш парламенттік партия қазіргі Президентті бірлесіп ұсынып, қолдады, бұл *де-факто* үгіт-насихат жұмыстары барысында плюралистік емес жағдай туғызды. Екі парламенттік партия ДИАҚБ СБМ-ге өзінің кандидатурасын қазіргі Президентке осындай тұрақсыз уақытта ұсыну елдің бірлігі мен тұрақтылығына қауіп төндіруі мүмкін екенін айтты. ДИАҚБ СБМ-нің көптеген сұхбаттасушылары Тоқаев мырзаны қоспағанда, барлық кандидаттардың жұртшылыққа белгісіз екенін атап өтті. Тұтастай алғанда, қазіргі Президент басқа кандидаттардың айтарлықтай қарсылығына тап болған жоқ және бірде-бір бәсекелес, шын мәнінде, Президенттің саясатына дауласпады немесе сайлаушылардың таңдауын шектей отырып, бұл туралы сыни пікір білдірмеді. Барлық үміткерлер аймақтарды аралап шыққанына қарамастан, үгіт-насихат жұмыстары шектеулі қоғамдық қатысуды тудырды. Кейбір сайлауға қатысушылар ДИАҚБ СБМ-ға олардың басты мақсаты келесі жылға жоспарланған кезектен тыс парламенттік сайлау қарсаңында өзін және партиясының танымалдығын арттыру екенін айтты.

Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын жасау әдістеріне билбордтар, плакаттар, теледидардағы (ТВ) және әлеуметтік желілердегі қазақ және орыс тілдеріндегі жарнама кірді. Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарының көбінесе жұмыс орындарында, соның ішінде өндірістік нысандарда, ауруханаларда, кітапханаларда және мәдени орталықтарда өткізілетін шағын жабық жиналыстар болды. ДИАҚБ СБМ бақылаған үгіт-насихат жұмыстарының жартысынан көбі мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін қол жетімді болды.

Үгіт-насихат жұмыстарының үні желіде де, бетпе-бет те оң немесе бейтарап сипатта болды. ДИАҚБ СБМ үгіт-насихат жұмыстарының барысында ұлттық азшылықтарға қатысты кемсітушілік риториканы хабарлаған жоқ. Үгіт-насихат жұмыстарының негізгі бағыты саяси модернизация мен мемлекеттік басқару мен сот жүйесін реформалау, бәсекеге қабілетті экономика, бизнес пен ауыл шаруашылығын қолдау, әлеуметтік қорғау және денсаулық сақтау

⁵⁴ Сайлау қарсаңында Алматы, Астана, Қостанай, Петропавл, Шымкент және Тараз *әкімдіктері* азаматтық белсенділер мен «Алга, Қазақстан» мүшелерінің хабарламаларына жауап ретінде 20 қарашада бейбіт наразылық акцияларын өткізуден бас тартты. 11 және 15 қарашада бірқатар белсенділер Алматы, Астана, Шығыс Қазақстан, Көкшетау, Өскемен, Степногорск, Шымкент және Жаңаөзенде ұсталды немесе әкімшілік қамауға алынды. Сонымен қатар, 11 қарашада Астана соты партияның 2022 жылғы 21 тамызда өткен митингісіне байланысты «Алга, Қазақстанның» 5 мүшесін «бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру ережелерін бұзғаны» үшін 15 тәулікке әкімшілік қамауға алды. [Бейбіт жиналыстарына құқық туралы 2020 жылғы №37 жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 36-тармағында «кез келген шектеулерді енгізу құқықты жүзеге асыруға жәрдемдесу мақсатына негізделуге тиіс, оның қажетсіз және пропорционалды емес шектеулеріне ұмтылуға негізделуге тиіс. Шектеулер кемсітушілікке, құқықтың мәніне нұқсан келтірмеуі немесе жиналыстарға қатысуға кедергі келтіруге немесе тежегіш әсер етуге бағытталмауы керек».

болды. Сондай-ақ, дискурста қауіпсіздік, тұрақтылық және егемендік тақырыптары үлкен орын алды.

Қазіргі Президенттің үгіт-насихат жұмыстары басым болды және оны негізінен кандидаттың сенімді өкілдері жүргізді. Заң бойынша Мемлекеттік қызмет атқаратын кандидаттарға сайлау алдындағы күресте өз қызметтік жағдайын пайдалануға тыйым салынады.⁵⁵ Тоқаев мырза Президент ретінде өңірлерге бірқатар сапарлар жасап, даму жобаларын жариялап, кәсіпорындар ашты.⁵⁶

Үгіт-насихат жұмыстарының күңгірт сипаты әлеуметтік желілерде көрініс тапты. *Instagram*, *Facebook* және *YouTube* сияқты үш әлеуметтік медиа платформада ДИАҚБ СБМ үміткерлердің науқандарын бақылады. Қазіргі Президенттің әлеуметтік желілердегі жазбалары басқа кандидаттармен салыстырғанда үлкен қоғамдық резонанс тудырды. Қазіргі Президенттің «Әділетті Қазақстан үшін» сайлауалды ұранын әлеуметтік желілерде, оның ішінде жоғары лауазымды мемлекеттік шенеуніктер кеңінен қолданды. Сайлауалды үгіт-насихат жұмыстарының соңғы аптасында «*Amanat*» партиясы Тоқаев мырзаның сайлауалды іс-шараларын жариялаған жарнамалық бейнероликтерді белсенді қолданды.

Сайлаудағы ресми бәсекелестерден айырмашылығы, кейбір танымал инфлюенсерлер мен оппозициялық саяси қайраткерлер саяси мекемені ашық сынға алды, ал кейбіреулері теріс тон мен сын арқылы жоғары белсенділікке қол жеткізді. Жазбалар тақырыптардың кең спектрін қамтыды, атап айтқанда, жоғары деңгейдегі сыбайлас жемқорлыққа, қаңтар оқиғалары мен олардың салдарына, қазақ тілін қолдануға, инфляция мен кедейлікке, сондай-ақ өңірдегі ағымдағы геосаяси оқиғаларға қатысты болды. Әлеуметтік медианы кейбір оппозициялық саясаткерлер наразылық акцияларын өткізуге шақыру үшін де пайдаланды.⁵⁷

Гендерлік мәселелер науқанда маңызды орын алған жоқ. Бір үміткер әйел гендерлік теңдік пен отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесін көтерді. Әйелдер ДИАҚБ СБМ бақылаған үгіт-насихаттың 16 іс-шараларында қатысушылардың шамамен 47 пайызын құрады.

⁵⁵ ДИАҚБ және Венеция Комиссияның В. 1.1. және В.1.3. бөлімдерінің 2016 жылғы [сайлау процестерінде әкімшілік ресурстарды заңсыз пайдаланудың алдын алу және оған жауап беру жөніндегі бірлескен нұсқауларында](#): «Құқықтық жүйе мемлекеттік органдарға сайлау сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары мақсатында Ресми қоғамдық іс-шараларды өткізуге байланысты өз ұстанымынан әділетсіз артықшылықтар алуға тыйым салудың тиімді тетіктерін қамтамасыз етуі керек, соның ішінде қайырымдылық шаралары немесе кез-келген саяси партия немесе кандидат үшін қолайлы немесе қолайсыз іс-шаралар» делінген. [...] Сайлау күресіндегі бәсекелестер арасындағы бірдей мүмкіндіктерге құқықты бұзу мақсатында әкімшілік ресурстарды теріс пайдаланудың алдын алу үшін құқықтық жүйе белгілі бір партияға немесе кандидатқа қолайлы қабылдау жасауға байланысты немесе бағытталған кез келген маңызды мәлімдемелердің мүмкіндігін шектейтін реттеуді көздеуге тиіс».

⁵⁶ 7 қарашада Маңғыстау облысында жұртшылықпен өткен кездесу барысында, Тоқаев мырза «2023-2026 жылдарға 1 трлн астам теңге сомаға 29 жобаны іске асыру жоспарланғанын және де бұл 3 000-нан астам тұрақты жұмыс орнын құруға мүмкіндік береді» [деп мәлімдеді](#). 8 қарашада Атырауда Президент жұртшылықпен кездесу барысында Атырау облысын мұнай мен газды терең өңдеу жөніндегі елдің жетекші экономикалық орталығына айналдыру жоспарын [жариялап](#), газ-химия кешенін [іске қосты](#). 15 қарашада Президент Алматыда автомобиль зауытының құрылысын [бастады](#). Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын ресми басталғанға дейін, 27 қыркүйек пен 20 қазан аралығында Президент Абай, Алматы, Жетісу, Павлодар, Қарағанды, Шымкент және Түркістанға барды. Барлық іс-шаралар туралы хабарламалар Президенттің «Ақорда» ресми веб-сайтында жарияланды.

⁵⁷ Тіркелмеген және тыйым салынған «Қазақстанның демократиялық таңдауы» партиясының жетекшісі Мұхтар Әблязов әлеуметтік желілерде бірнеше рет наразылық акцияларына шақырды.

IX. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

Сайлау туралы Заңда сайлау үгіт-насихат жұмыстарын мемлекеттік және жеке қаржыландыру қарастырылған. Қазақстан Республикасының Президенттігіне кандидаттар БАҚ-та сөз сөйлеуді, баспа материалдарын және митингілерді өткізуді қамтитын толық тізбеде көрсетілген шығындарды жабу үшін мемлекеттік бюджеттен қаржыландыруға құқығы бар.⁵⁸ Үміткерлер мемлекеттік қаражатты тікелей алған жоқ, олар қызмет көрсетушілермен және шот-фактуралар мен келісімшарттар ұсыну арқылы өтініш беруі керек еді; қазіргі Президенттен басқа барлық кандидаттар осы мүмкіндікті пайдаланды. Қаражатты әкімшілендіру және ұсынылған құжаттарды тексеруді Астана АСК жүзеге асырды. Сайлау туралы Заң кандидаттардың мемлекеттік қаржыландыру есебінен шығындары туралы мәліметтерді жариялауды қарастырмайды. ОСК мәліметтері бойынша, азаматтардан мұндай өтініштер түскен жоқ.

Жеке сайлау қорлары 1,62 млрд. теңгеге дейін құрауы мүмкін және кандидаттардың өз қаражаттарынан, оларды ұсынған саяси партиялардың немесе қауымдастықтардың жарналарынан және жеке және заңды тұлғалардың қайырымдылықтарынан тұруы мүмкін.⁵⁹ Мемлекет қаржыландыратын ұйымдардан, қайырымдылық қорларынан, діни қауымдастықтардан, шетелдік көздерден, заттай төлемдерден, сондай-ақ анонимді көздерден түсімдерге тыйым салынады ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымына жауап беретін жақсы жағы - 5 қарашадағы сайлау туралы Заңға енгізілген түзетулер азаматтар мен заңды тұлғалар үшін жеке жарналарға шектеулер енгізді.⁶⁰ Тіркелгеннен кейін, кандидаттар сайлау үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыруды қадағалаудың негізгі органы болып табылатын ОСК таңдаған банкте арнайы шоттар ашты және банк апта сайын ОСК - ға барлық кірістер мен шығыстар туралы есеп берді.

ОСК сайлау күніне дейін екі рет сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарыны кезінде кандидаттардың кірістері мен шығыстары туралы жинақталған ақпаратты жариялағаны жақсы қадам болды. Алайда, бұл мәліметтер жеке жарналар мен қаржыландыру көздерін көрсетпеді, бұл сайлаушылар үшін ақпараттың қол жетімділігін шектеді.⁶¹ ОСК мәліметтері бойынша, Тоқаев мырзаның үгіт-насихат жұмыстары барлық басқа қатысушылардың науқандарына қарағанда

⁵⁸ ОСК шешіміне сәйкес әрбір кандидат теледидар мен радиода сөйлеуге шамамен 9 миллион теңге; жария іс-шараларға және баспа материалдарына 800 000 теңге; және көлік шығындарына 500 000 теңге алуға құқылы болды.

⁵⁹ Кандидаттар мен кандидатураларды ұсынатын органдардың жиынтық қаражаты 720 миллион теңгемен жеке жарналардың шектеулері жоқ ретінде, ал азаматтар мен заңды тұлғалардың қайырымдылықтары 900 миллион теңгемен шектелген сол сияқты жеке жарналардың шектеулері жоқ ретінде. Парламенттік саяси партиялар соңғы парламенттік сайлауда алынған дауыстарға пропорционалды түрде жыл сайынғы мемлекеттік қаржыландыруға құқылы.

⁶⁰ Түзетулер осы сайлау науқанына қолданылмады.

⁶¹ 2002 жылғы [ТМД Конвенциясының](#) 12.4-бабына сәйкес, оған қол қойған мемлекеттер «кез келген тыйым салынған қайырымдылықтарды болдырмау үшін сайлауға қатысатын кандидаттарға, саяси партияларға (коалицияларға) барлық ақшалай қайырымдылықтардың ашық және ашық сипатын қамтамасыз етеді». [2003 жылғы БҰҰ ҚКП](#) 7.3-бабы мемлекеттерге «сайланбалы мемлекеттік лауазымдарға кандидаттарды қаржыландырудың ашықтығын арттыру үшін тиісті заңнамалық және әкімшілік шаралар қабылдауды ұсынады...». [2020 жылғы ДИАҚБ мен Саяси партиялардың қызмеін реттеу жөніндегі Венеция Комиссиясының](#) бірлескен басшылығының 247-параграфында «сайлаушыларда саяси партияларға қаржылық қолдау туралы тиісті ақпарат болуы керек, өйткені бұл шешім қабылдауға әсер етеді және партияларды жауапқа тарту құралы болып табылады» делінген.

көбірек қаражат алды.⁶² ОСК мәліметтері бойынша, барлық тіркелген кандидаттар сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін Заңмен белгіленген бес күн ішінде өздерінің сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру туралы есептерді ОСК-ға ұсынды. Сайлауға қатысты заңнамада аудит туралы ережелер жоқ.⁶³ ОСК аудит жүргізбеді, тек есептердегі деректерді банк ұсынған деректермен салыстырды, бұл сайлау үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыруды қадағалаудың тиімділігін төмендетеді.

Орталық сайлау комиссиясына кандидаттардың үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру операцияларын тиімді бақылау және тергеу үшін заңды мандат пен ресурстар берілуі керек. Үгіт-насихат жұмыстарының қаржыландыру туралы есептер мен аудиторлық есептер уақтылы және егжей-тегжейлі жариялануы керек.

Өңірлік сайлауалды штабтар өкілдерінің көпшілігі өз сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру көздерін, сондай-ақ оған жұмсалатын шығындарды ДИАҚБ СБМ-мен талқылауға құлықсыз болды. Қазақстан Республикасының Президенттігіне кандидаттардың ешқайсысы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырудың заңнамалық базасына қатысты мәселелерді көтерген жоқ. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін санкцияларды, соның ішінде науқан шығындары туралы есепті ұсынбағаны үшін және арнайы анықталған банктік шотты айналып өту үшін үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырғаны үшін айыппұлдарды анықтайды. Сонымен қатар, сайлау туралы Заң кандидаттарды тіркеудің күшін жоюды және егер сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру ережелерін бұзу дауыс беруден кейін анықталса, сайлау нәтижелерін жарамсыз деп тануды қарастырады. Заң бұл санкцияларды қолданудың нақты критерийлерін белгілемейді және кішігірім бұзушылықтар кезінде кең ауқымды кең таңдау еркіндігі және оларды ықтимал пропорционалды емес қолдануға мүмкіндік береді.⁶⁴

Сайлау үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырудың ашықтығын және қаржылық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті арттыру үшін нормативтік-құқықтық база бұзушылықтар үшін пропорционалды және шектейтін санкцияларды қарастыруы керек.

X. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

A. МЕДИА ОРТА ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА

Бұқаралық ақпарат құралдарының көптігіне қарамастан, дәстүрлі БАҚ-та ақпараттың плюрализмі жоқ. Жеке бұқаралық ақпарат құралдарының иелері туралы ақпарат коммерциялық құпия ретінде

⁶² [ОСК мәліметтері бойынша](#), Тоқаев мырзаның үгіт-насихат қоры рұқсат етілген ең жоғары сомаға 1,62 млрд. теңгеге жетті, ал басқа кандидаттар әрқайсысы 134,4-тен 475,2 млн. теңгеге дейін жинады. Тоқаев мырзаның шығындары қалған бес кандидаттың 1,05 млрд. теңгесімен салыстырғанда шамамен 1,2 млрд. теңгені құрады.

⁶³ [2020 жылғы ДИАҚБ мен Саяси партиялардың қызмеін реттеу жөніндегі Венеция Комиссиясының](#) бірлескен басшылығының 268-тармағына сәйкес «заңнамада негізгі заңнаманы бұзудың тиісті қадағалау органдарының назарына қалай жеткізілуі мүмкін екендігі, мұндай органдарға тергеу жүргізу бойынша қандай өкілеттіктер берілетіні және қолданылатын санкциялардың ауқымы қандай екендігі көрсетілуге тиіс. Тергеу жүргізу үшін мұндай өкілеттіктер болмаса, органдар өз өкілеттіктерін тиімді орындай алмайды. Қадағалау органының дұрыс жұмыс істеуі мен жұмысын қамтамасыз ету үшін жеткілікті қаржыландыру мен ресурстар қажет».

⁶⁴ 2020 жылғы ДИАҚБ мен Саяси партиялардың қызмеін реттеу жөніндегі Венеция Комиссиясының бірлескен басшылығының 273-тармағында «санкциялар бұзушылықпен байланысты және пропорционалдылық принципін сақтау керек» делінген.

қорғалады.⁶⁵ Теледидар саяси ақпараттың маңызды көзі болып қала береді, дегенмен онлайн медиа мен әлеуметтік желілердің танымалдығы артып келеді. ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары бұқаралық ақпарат құралдарының көпшілігінің мемлекетке тиесілі немесе мемлекет субсидиялауы бұқаралық ақпарат құралдарының редакциялық саясатына араласуға әкеліп соқтыратынын, бұл негізделген таңдау жасау мүмкіндігін едәуір шектейтінін атап өтті. Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі (АҚДМ) ДИАҚБ СБМ-на алдағы БАҚ туралы жаңа заңда мемлекеттік қаражатты бөлудің ашықтығы туралы мәселені қарастыру жоспарлары туралы хабарлады.⁶⁶

БАҚ иелері және оны қаржыландыру көздері туралы ақпарат жария түрде жария етілуі тиіс. Медиа-ландшафттың әртүрлілігін қолдау және редакторлардың тәуелсіздігін арттыру үшін мемлекеттік субсидиялар мен жарнамаларды бөлу ашық болуы керек.

Сөз бостандығы мен ақпаратқа қол жетімділікке Конституция кепілдік береді. Осыған қарамастан, бұл құқықтардың тиімді жүзеге асырылуы БАҚ саласындағы шектеуші нормативтік-құқықтық базамен және оның таңдамалы қолданылуымен бұзылады. 2020 жылы «жала жабу» үшін қылмыстық жауапкершілік алынып тасталды, дегенмен жала жабуға қатысты кейбір ережелер, соның ішінде жеті жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылған «қорлау» және «көрінеу жалған ақпарат тарату»- халықаралық міндеттемелерге қайшы келетін кең мағынада тұжырымдалуда.⁶⁷ Бұл журналистерге қоқан-лоққылар мен шабуылдар жағдайларымен бірге сөз бостандығына демотивациялық әсер етеді, бұл өзін-өзі цензураға әкеліп соқтырады.⁶⁸

БАҚ саласындағы нормативтік-құқықтық база халықаралық стандарттарға сәйкес, офлайн және онлайн пікір білдіру еркіндігіне кепілдік беру және қолдау үшін қайта қаралуы тиіс. Жала жапқаны және көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін қылмыстық қудалау толығымен жойылуы керек.

⁶⁵ Мысалы, Еуропа Кеңесі Министрлер Комитетінің Еуропа Кеңесінің [Ұсыныстарының](#) (2018)1 4.1-тармағында «БАҚ плюрализмі және БАҚ меншігінің ашықтығы саласындағы нұсқаулықтар», онда «бұқаралық ақпарат құралдарының меншігіне қатысты ашықтылық режиміне жәрдемдесу, халықтың бұқаралық ақпарат құралдарының тікелей және бенефициарлық иеленуге қатысты нақты, өзекті деректерге қол жеткізуін және болуын» ұсынылады.

⁶⁶ Мемлекеттік медиа [бюджетті](#) елдің барлық жарнама нарығымен салыстыруға болады. 2021 жылы мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізуге арналған мемлекеттік бюджет 56,9 млрд. теңгені құрады, ал [Орталық Азия жарнама Қауымдастығының](#) деректері бойынша, БАҚ пен ғаламтордың барлық жарнамалық бюджеті 67,1 млрд. теңгені құрады.

⁶⁷ «Әділ сөз» Халықаралық сөз бостандығын қорғау қорының [деректеріне](#) сәйкес 2022 жылы осыған байланысты 19 қылмыстық іс қозғалды (оның ішінде 1 - 131-бап бойынша – «қорлау», 7 - 274-бап бойынша – «көрінеу жалған ақпарат тарату»), 39 азаматтық талап және талап-арыз берілді, сөз бостандығын білдіру құқығын жүзеге асыруға байланысты 20 әкімшілік айыптаулар шықты. 2 қарашада Бас прокурор 2022 жылдың алғашқы тоғыз айында көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін 100 қылмыстық іс қозғалғанын [хабарлады](#). [АСКХП-ның № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 47-тармағы бойынша қатысушы-мемлекеттерді «жала жабуды қылмыссыздандыру туралы мәселені қарауға және қылмыстық заңды қолдану кез келген ауыр деген жағдайларда ғана жол берілуге тиіс, ал түрмеде отыру ешқашан тиісті жаза болып табылмайды» деп шақырады.

⁶⁸ Осы жылдың тоғыз айында *Әділ сөз* журналистерге, блогерлерге және БАҚ редакцияларына 27 шабуыл, 26 қауіп-қатер және 17 журналист ұсталған жағдайларды [бекітті](#). 12 қазанда бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібін бұзғаны үшін журналист Думан Мұхаметқарым қамауға алынды. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары әлеуметтік желілерде және ғаламтор-порталдарда [жала жабу науқандарының нысанасына](#) айналғанын хабарлады. БАҚ сайлаудан кейін Президент «ElMedia» кеңселеріне бірнеше рет жасалған шабуылдарға қатысты тергеу жүргізуді тапсырғанын және 25 қарашада полиция күдіктілерді тұтқындағанын [хабарлады](#).

Ақпаратқа қол жеткізу туралы заңнаманы іс жүзінде іске асыру әлі де жеткіліксіз, және ДИАҚБ СБМ көптеген сұхбаттасушылары, соның ішінде өңірлерде, қоғамдық қызығушылық тудыратын тақырыптар бойынша ақпарат алудағы қиындықтарды атап өтті.⁶⁹

Ақпаратқа қол жеткізу құқығын тиімді іске асыру үшін және сайлаушылардың саналы таңдауына ықпал ету үшін билік қоғамдық қызығушылық тудыратын институционалдық ақпаратты ашық түрде белсенді түрде жариялауы керек. Мұндай ақпаратқа қол жеткізу қарапайым, жылдам, тиімді және практикалық болуы керек, бұл сұраныстардың кең ауқымын жүзеге асыруды жеңілдетеді.

БАҚ қызметін, оның ішінде онлайн қызметін реттеу мен қадағалау АҚДМ-ға жүктелген. Министрлік басқа мемлекеттік органдармен бірге веб-сайттардың мазмұнын шектеуге және бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін алдын ала сот бақылауынсыз кең негіздер бойынша тоқтата тұруға құқылы.⁷⁰

⁶⁹ [GRECO-ның 2022 жылғы маусымдағы Қазақстанға қатысты бағалау туралы](#) есебінің 295-тармағында «жұртшылықтың заңнама туралы ақпаратқа қолжетімділігі белгілі бір дәрежеде болғанымен, практикалық іске асыру дұрыс жұмыс істемейді, өйткені қазіргі уақытта ақпаратқа қол жеткізуді заңсыз шектеуге қарсы тиімді күресудің барабар тетігі жоқ» делінген. Көптеген журналистердің пікірінше, мемлекеттік органдар ақпаратты үнемі «қызметтік пайдалану үшін» деп жіктейді. [Заң медиа орталығының](#) мәліметтері бойынша, журналистер қаражат пен тендерлерді бөлуге қатысты қаржылық ақпаратқа, сондай-ақ *мәслихаттардан* алынған ақпаратқа қол жеткізуде ерекше қиындықтарға тап болады. 2022 жылдың 12 қаңтарында оқиғалардан кейін БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссары 2022 жылғы 6 қаңтарда Қазақстан билігін «интернет-қызметтерді жедел және толық қалпына келтіруді қамтамасыз етуге» шақырды; 12 қаңтарда ЕҚЫҰ-ның бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы жөніндегі өкілі «ақпаратқа офлайн және онлайн режимінде шектеусіз қол жеткізу қоғамдық қауіпсіздіктің маңызды элементтерін білдіреді және әрқашан қамтамасыз етілуі керек» деп [мәлімдеді](#). [АСҚХП жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 19-тармағы қатысушы мемлекеттерден «Ақпаратқа қол жеткізу құқығын іске асыру үшін қатысушы мемлекеттер қоғамдық мүддені білдіретін үкіметтік ақпаратты жұртшылықтың қарауына белсенді түрде ұсынуы тиіс. Қатысушы мемлекеттер және осындай ақпаратқа оңай, жедел, тиімді және практикалық қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерін жұмсауға тиіс».

⁷⁰ 2022 жылы АҚДМ белгілі жалған ақпарат таратқаны үшін 101 веб-сайттың жұмысына шектеу қойды. «Қазақстандағы интернет еркіндігі» ұйымы контент пен интернет-ресурстардың көлемі бойынша [статистика](#) жүргізеді, оларға қатысты АҚДМ шектеулер енгізді. Сондай-ақ, [Qazaqstan ресурсын бұғаттау](#) туралы есепті қараңыз. 17 қарашада бірнеше халықаралық және Ұлттық ҮЕҰ [ашық хатта](#) Президенттік сайлауға дейін, одан кейін және одан кейін Қазақстанда интернетке еркін, ашық және қауіпсіз қолжетімділікті қамтамасыз етуге шақырды. [АСҚХП жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 43-тармағында кез-келген интернет-сайттарға қатысты кез-келген шектеулер сөз бостандығын бұзбауы керек және «рұқсат етілген шектеулер, әдетте, нақты мазмұнмен байланысты болуы керек», ал «белгілі бір веб-сайттар мен жүйелердің жұмысына жалпы тыйым салу» сөз бостандығы принципімен сәйкес келмейтіні атап өтіледі. I.a.iii.1 тармағының пікір білдіру бостандығы туралы бірлескен декларациясында, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) сенім бостандығы және олардың еркін пікір білдіру құқығы туралы мәселе бойынша арнайы баяндамашысын, Еуропадағы қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымының (ЕҚЫҰ) бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы мәселелері жөніндегі өкілін, Америка мемлекеттері Ұйымының (АМҰ) арнайы баяндамашысын цифрландыру дәуіріндегі «жалған» жаңалықтарды, жалған ақпарат пен насихаттауды сөз бостандығы мәселесі бойынша, бұл «бұқаралық ақпарат құралдарына, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарының веб-сайттарын әкімшілік бұғаттау немесе интернетті өшіру сияқты құралдарға алдын-ала Цензура болмауы керек» делінген. Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Арнайы баяндамашысының 2011 жылғы сенім бостандығы және олардың еркін пікір білдіру құқығы туралы есебінің 70-тармағында веб-сайттарды бұғаттайтын мемлекеттерге «бұғатталған веб-сайттардың тізімдерін және әрбір жеке веб-сайтты бұғаттаудың қажеттілігі мен негіздемесі туралы толық ақпарат беруге» шақыру бар. Бұғатталған веб-сайттарға қатысты оларды бұғаттау себептерін түсіндіру қажет. Қандай мазмұнға тыйым салынуы керек екендігі туралы кез-келген анықтаманы құзыретті сот органы немесе кез-келген саяси, коммерциялық немесе басқа негізсіз ықпалға тәуелсіз орган жүзеге асыруы керек».

Сөз бостандығы құқығын тиімді іске асыруды қамтамасыз ету үшін веб-сайттардың, блогтардың және басқа интернет-ресурстардың жұмысына кез-келген шектеулер объективті және ашық критерийлерге негізделуі, заңда нақты анықталуы, сот бақылауына алынуы және қажеттілік пен пропорционалдылықтың қатаң критерийлеріне сәйкес келуі керек. Мүмкін болатын шектеулер белгілі бір мазмұнға бағытталуы керек, ал бүкіл веб-сайттарға жалпы тыйым салудан аулақ болу керек.

Сайлау туралы Заң мемлекеттік және жеке БАҚ-тарды кандидаттардың қызметін объективті жариялауға және ақылы эфир уақыты мен алаңына тең қол жеткізуге міндеттейді. Бұқаралық ақпарат құралдары жаңалықтар мен аналитикалық бағдарламаларда кандидаттардың қызметін тең үлестермен жариялауы керек. Бірқатар аймақтық хабар таратушылар ДИАҚБ СБМ-ға осы Ережені сақтауда қиындықтар туындағанын, сондықтан үгіт-насихатты мүлдем жарияламауға шешім қабылдағанын айтты. Бірқатар бұқаралық ақпарат құралдары әрбір жаңалықтар шығарылымына немесе тиісті бағдарламаға қатаң жариялау теңдігі қолданылуы керек деген пікірді ұстанған кезде, АҚДМ ДИАҚБ СБМ-ге эфир уақытын тең бөлу науқанның бүкіл кезеңіне қолданылуы керек екенін растады.

Жаңалықтар мен аналитикалық бағдарламаларда тең жарықтандыру ережесінің орнына әділ жарықтандыру принципін қолдануды қарастырған жөн. Сайлаушыларға әртүрлі және аналитикалық ақпарат беру үшін үгіт-насихатты бейтарап және теңдестірілген түрде жариялануы керек.

Сонымен қатар, кандидаттарға мемлекеттік бюджеттен төленетін өздері таңдаған БАҚ-та эфир уақыты мен баспа алаңының тең үлесі берілді.⁷¹ ОСК БАҚ ұсынған кестелер негізінде ақылы эфир уақыты мен алаңдардың берілуін бақылауды жүзеге асырды. Сайлау үгіт-насихат барысында АҚДМ мониторинг жүргізді, алайда оны өткізу әдістемесі жария етілмеді. 18 қарашада әлем мониторингпен қамтылған 578 БАҚ бұқаралық ақпарат құралдарында тең жариялау қағидатына сәйкес келеді деген қорытындыға келді.

В. БАҚ МОНИТОРИНГІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

ДИАҚБ СБМ БАҚ мониторингінің нәтижелері теледидардағы және интернет-БАҚ-тағы үгіт-насихат жұмыстарына арналған материалдардың жалпы саны шектеулі екенін көрсетті.⁷² Осы кішігірім уақыттың бестен бір бөлігінен азында әйелдер кандидаттар немесе басқа спикерлер ретінде қызмет етті. Мониторинг жүргізілген телеарналар, тұтастай алғанда, кандидаттарды өздерінің жаңалықтар бағдарламаларында тең жариялау бойынша өз міндеттемелерін сақтады. «Хабар» мемлекеттік телеарналары, «Qazaqstan» РТРК және «Еуразия» Бірінші арнасы әрбір кандидатқа жаңалықтарда тиісінше 9, 8 және 7% - ға жуық эфир уақытын бөлді. Бұл ретте қазіргі Президентке оның институционалдық сапасында «Хабар ТВ» - да қосымша 21%, «Qazaqstan» РТРК-да 23% және «Еуразия» Бірінші арнасында 17% бөлінді. Жеке «7 арна» ұқсас тенденцияны ұстанды, әр кандидатқа орта есеппен эфир уақытының шамамен 3% - ы бөлінді, ал қазіргі Президентке 13% арналды. КТК жеке арналары мен 31 арна әр кандидатқа шамамен 9%, ал қазіргі президентке сәйкесінше 13 және 6% арнады. Ресми институттар мен билік органдары, соның ішінде қазіргі Президент, Үкімет, жергілікті өзін-өзі басқару органдары және ОСК хабар таратуда

⁷¹ Бұл теледидарда 15 минут, радиода 10 минут және баспа басылымдары немесе онлайн порталдарда 2 мақаланы білдіреді. ДИАҚБ СБМ-ның БАҚ мониторингінің деректері бойынша, кандидаттар Әуесбаев пен Тоқаевтан басқа барлық кандидаттар осы эфир уақытын пайдаланды.

⁷² ДИАҚБ СБМ прайм-таймда (18:00-ден 24:00-ге дейін) «Еуразия» Бірінші арнасы, «Хабар», КТК, «Qazaqstan» РТРК, «7 арна» және «31 арна» алты арнаның және алты онлайн-БАҚ-тың хабар тарату мониторингін жүргізді: azattyq.org, kaztag.kz, orda.kz, tengrinews.kz, vlast.kz және zakon.kz, 21 қазан мен 20 қараша аралығында.

да, онлайн БАҚ-та да айтарлықтай жарияланды. Егер барлық кандидаттардың, соның ішінде қазіргі Президенттің қызметі тек бейтарап және жағымды сарынмен қамтылған болса, онда билік органдары, атап айтқанда Үкімет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдары кейбір жағымсыз хабарларға ие болды. Кандидаттар мен олардың сайлауалды медиа платформаларына сыни талдаудың болмауы сайлаушылардың саналы таңдау жасау мүмкіндігін шектеді. Медиа-мониторинг жүргізілген көптеген телеарналарда жаңалықтар жестау тіліне аударылды.

11 қарашада ОСК «Хабар» телеарнасында эфирге шыққан телекөпір ұйымдастырды.⁷³ Осы қоспағанда, бұқаралық ақпарат құралдарына кандидаттарды үгіт-насихат тек ақылы саяси жарнама арқылы жүргізілді.⁷⁴ ОСК өткізген сайлаушыларды теледидардағы сайлаушылар туралы қарқынды ақпараттандыру кандидаттардың жарнамасынан гөрі айқын болды.⁷⁵

Кандидаттардың онлайн медиа науқанын жариялау шектеулі болды және негізінен бейтарап немесе позитивті болды. Веб-сайттарда *Zakon.kz*, *orda.kz* және *tengrinew.kz* кандидаттардың қызметі, сондай-ақ ақылы онлайн жарнамалар туралы біраз ақпарат болды. *Vlast.kz* және *kaztag.kz* сайттарында кандидаттар айтарлықтай жарияланбады. Алайда, іс жүзінде басқа кандидаттар туралы айтарлықтай сөз қозғамаған *azattyq.org* сайты Тоқаев мырза туралы, оның кандидат ретінде оның ресми қызметіндегі қызметі туралы сыни пікірлер айтты.

XI. САЙЛАУ ДАУЛАРЫН РЕТТЕУ

Сайлау нормативтік-құқықтық базасы дауларды реттеуді сайлау өткізу жөніндегі органдар мен соттар жүзеге асыратынын көздейді. Егер шағым сайлау комиссиясына да, сотқа да берілсе, сот талқылауына басымдық беріледі. Тұтастай алғанда, сайлау туралы Заң және Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс сайлауға байланысты дауларды шешудің ақылға қонымды мерзімдерін белгілейді.⁷⁶ Алайда, кезектен тыс сайлау жағдайында кандидатты тіркеу туралы дауларды шешу мерзімдері айтарлықтай алдындағы үгіт кезеңі мерзімдері сәйкес келеді, егер сот кандидатты тіркеу туралы өтінішті қанағаттандырса, сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын өткізу мүмкіндігін айтарлықтай шектейді.⁷⁷

Соңғы жылдары сот төрелігі саласында цифрландыру бойынша елеулі бастамалар іске асырылды, оның ішінде сайлауға байланысты шағымдарды сайлау өткізу жөніндегі органдарға, құқық қорғау органдары мен соттарға беру үшін онлайн-портал құрылды. ДИАҚБ СБМ сұхбатташулардың көпшілігі бұл шағым беру рәсімін едәуір жеңілдетіп, мемлекеттік органдардың жауап беру жылдамдығын арттырғанын атап өтті.⁷⁸ Сонымен бірге, кейбір жауаптар, соның ішінде ОСК,

⁷³ Пікірталас 11 қарашада эфирге шықты. Сенімді өкілі қатысқан қазіргі Президентті қоспағанда, барлық кандидаттар жеке қатысты.

⁷⁴ Тоқаев мырзада ақылы саяси жарнаманың 11 түрі болса, басқа кандидаттардың қазақ және орыс тілдерінде 1-ден 4-ке дейін ақылы хабарландырулары болды

⁷⁵ Мысалы, «Хабар» ТВ-да ОСК сайлаушыларын ақпараттандыру уақыты барлық кандидаттардың саяси жарнамасының жалпы уақытынан көп болды.

⁷⁶ Сайлауға қатысатын мүдделі тұлғалар даулы шешім немесе әрекет қабылданған сәттен бастап 10 күн ішінде сайлау комиссияларына немесе соттарға шағым бере алады. Сайлау комиссияларында шағымдарды қарауға бес күн және төмен тұрған комиссиялардың шешімдеріне өтініштерді қарауға үш күн бар.

⁷⁷ Кандидаттарды тіркеуге байланысты шағымдар мен апелляциялар, соның ішінде бас тартулар ОСК шешімі қабылданған сәттен бастап, Жоғарғы Сотқа 10 күн ішінде берілуі керек, ал сот түпкілікті шешім шығаруға 10 күн бар. ДИАҚБ СБМ бақылаған жағдайлардың бірінде, 5 қарашада Жоғарғы соттың соңғы шешімі шығарылды, ал 21 қазанда үгіт-насихат жұмыстары басталып, 19 қарашаға дейін жалғасты.

⁷⁸ Шағым берілгеннен кейін электрондық платформа қолданыстағы заңнамаға сәйкес, шешімнің немесе жауаптың жүктелу мерзімін автоматты түрде тағайындайды.

ресми сипатта болды және қарастырылып отырған мәселелерге қатысты оларды қолданудың дәлелінсіз заңнаманың ережелерін қайталауға дейін қысқарды.

ОСК шағымдар мен басқа хабарламалардың дерекқорын жүргізсе де, бұл ақпарат көпшілікке қолжетімді емес. ДИАҚБ СБМ сұранысы бойынша негізінен сайлаушылардың мекенжайларының өзгеруіне, кандидаттардың талаптарға сәйкестігі мәселелеріне, сайлау заңнамасын түсіндіруге, оның ішінде эфир уақытын беру және бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты басқа да мәселелерге байланысты 220-ға жуық өтінішті қамтитын ОСК дерекқорынан үзінді алды. Мұндай мәлімдемелердің 90-ға жуығы АСК-ке жіберілді. ОСК ашық отырыстарда шағымдарды талқыламады, бұл сайлау дауларын реттеудің ашықтығын төмендетеді.

Орталық сайлау комиссиясы шағымдарды ашық отырыстарда қарауға және дәлелді шешімдер шығаруға тиіс. Шағымдар мен тиісті жауаптарды уақтылы жариялау арқылы сайлау дауларын реттеу процесінің ашықтығын арттыру мәселесін қарастыру қажет.

2020 жылғы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс соттардың дауларды қарау тәртібіне елеулі өзгерістер енгізді. Мемлекеттік басқаруға байланысты даулар, соның ішінде сайлауға байланысты істер азаматтық соттардан мамандандырылған әкімшілік соттарға берілді. ДИАҚБ СБМ-нің көптеген сұхбаттасушылары бұл өзгерістерді оң бағалады. Алайда, сайлауға байланысты дауларға қатысты әкімшілік әділеттің оң әлеуеті заңды тұлғаның шектеулі түсіндірмелерімен, президенттік жарлықтардың сот органдарының бақылауынан босатылуымен және сайлауға байланысты даулар бойынша соттардың әр түрлі санаттарының құзыретіне қатысты айқындықтың жеткіліксіздігімен әлсіреді.⁷⁹ Бақылау кезеңінде Жоғарғы Сот 13 шағым алды, соның ішінде кандидаттарды тіркеуге қатысты істер және ОСК-ның барлық шешімдері күшінде қалды. Бірқатар шағымдар заңды тұлғаның болмауына байланысты немесе соттың кандидаттарға қойылатын талаптардың конституциялылығына қатысты юрисдикциясының болмауына байланысты қабылданбады.⁸⁰

Жоғарғы Соттың және сайлауға байланысты әкімшілік соттардың шешімдерінің көпшілігі жарияланды. Соған қарамастан, басқа соттардың көптеген шешімдері, әсіресе сайлау күні әкімшілік қамауға алу және басқа санкциялармен байланысты істер бойынша, қол жетімді болмады және ұсынылмады ДИАҚБ СБМ сұраныс бойынша, бұл заңды негіздер мен Қолданылатын ұстаулардың пропорционалдығын ашық етпейді.

Әкімшілік соттарға саяси партияларды тіркеуге байланысты шағымдарды қарау құқығы берілген. Жеке деректерді қорғауға сілтеме жасай отырып, Әділет министрлігі тіркеуге үміткерлерге партияларға саяси партияларға мүшелікке қатысты болжам бойынша заңнамалық талаптарға

⁷⁹ Заң кандидаттарды тіркеуге қатысты құқықтық ұстанымды шектейді, бұл тек кандидаттар мен кандидатураларды ұсынатын бірлестіктерге өз жағдайларында тіркеу туралы шешімдерге қарсы шығуға мүмкіндік береді. Азаматтық сот тіркелмеген кандидат Әлтаев мырзаның дел бойынша юрисдикцияны мойындады, дегенмен Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің 162-бабы бойынша ұйымдарға және олардың лауазымды адамдарына қатысты сайлауға байланысты шағымдар әкімшілік соттың қарауына жатады. Шағым берген азамат оның сайлауға байланысты сипаты туралы білді, өйткені шағым бір уақытта ОСК-ға жіберілді. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 5.10-тармағы қатысушы мемлекеттерді әрқайсысына «негізгі құқықтарды құрметтеуге кепілдік беру және заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету үшін әкімшілік шешімдерден тиімді құқықтық қорғау құралдарын» ұсынуға міндеттейді.

⁸⁰ 2022 жылдың маусымында енгізілген конституциялық түзетулерге сәйкес Конституциялық сот тек 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап әрекет етеді.

сәйкес келмейтін адамдардың аттарын айтудан бас тартты.⁸¹ Бұл адамдарда болжамды өкілеттіктің болмауы бірқатар саяси партияларды тіркеуден бас тарту үшін негіз ретінде пайдаланылды. Соған қарамастан, бұл деректерді тіркеуге кандидат партияларға беруден бас тартуды соттар өзгеріссіз қалдырды. Бұл сот қорғауының тиімділігін айтарлықтай төмендетіп, саяси партияларды тіркеуден бірнеше рет бас тартуға әкелді, бұл қателіктерді түзетуге немесе мәлімдемелерге түзетулер енгізуге нақты мүмкіндік бермеді.

Венеция Комиссияның алдыңғы ұсыныстарына қайшы, әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс әлі күнге дейін прокурорлардың сайлауға байланысты барлық тыңдауларға қатысуын, жазбаша Пікірлер беру құқығын көздейді. Прокуратура Президентке бағынышты және тікелей есеп беретіндігін ескере отырып, сайлауға байланысты әкімшілік тыңдауларға прокурорлардың қатысуы мен белсенді рөлі сот билігінің тәуелсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін.⁸²

Сайлау дауларын тек қылмыстық істермен қарау кезінде прокурорлардың сот тыңдауларына қатысуын шектеу туралы мәселені қарау керек.

Сайлаудың соңғы нәтижелеріне Конституциялық Кеңесте олар жарияланған күннен бастап 10 күн ішінде шағым жасалуы мүмкін. Заң бойынша тек Қазақстан Республикасының Президенті, Парламенттің екі палатасының спикерлері, парламент мүшелерінің кемінде бестен бір бөлігі және Премьер-министр ғана Конституциялық кеңестегі президенттік сайлаудың нәтижелеріне дауласуға заңды құқығы бар. Сайлау туралы Заң да, әкімшілік іс жүргізу кодексі де сайлау нәтижелеріне сайлау комиссиялары мен әкімшілік соттарда шағымдануды нақты қарастырмайды.⁸³ Нақты ережелердің болмауы сайлау өткізу жөніндегі органдардың осындай шешімдеріне дауласуға байланысты құқықтық нормаларды түсіндіруде сәйкессіздіктерге әкеледі. Жоғарғы Сот ДИАҚБ СБМ-ге ОСК сайлау қорытындысы туралы хаттаманың заңдылығына қатысты шағымдар оның юрисдикциясына жататынын түсіндіргенімен, ол ОСК-ның барлық шешімдері мен әрекеттеріне қарсы тұру үшін бірінші сатыдағы сот болғандықтан, ДИАҚБ СБМ-нің басқа сұхбаттасушылары, атап айтқанда Конституциялық Кеңестің мүшелері және ОСК азаматтар немесе кандидаттар үшін сайлау, қазіргі Президентті қоспағанда, сайлау нәтижелеріне қарсы шығуға мүмкіндік жоқ.

Сайлау туралы Заңға сайлау процесіне қатысушылардың барлық деңгейдегі сайлау нәтижелеріне қатысты шағым беру құқығын тікелей көздейтін өзгерістер енгізу қажет. Сондай-ақ, мұндай шағымдарды қарау бойынша юрисдикцияны нақты анықтау және сайлау нәтижелерін жарамсыз деп танудың объективті критерийлерін белгілеу қажет.

⁸¹ [2020 жылғы ДИАҚБ мен Саяси партиялардың қызмеін реттеу жөніндегі Венеция Комиссиясының бірлескен](#) басшылығының 87-тармағына сәйкес «партияны тіркеуден бас тарту үшін негіздер заңда нақты жазылуы және объективті критерийлерге негізделуі тиіс. Егер партияларға әкімшілік себептер бойынша тіркеуден бас тартылуы мүмкін болса [...], мұндай әкімшілік талаптар ақылға қонымды және партияларға белгілі болуы керек. Сонымен қатар, техникалық олқылықтар немесе саяси партияны тіркеу талаптары шамалы бұзылған жағдайда, кемшіліктерді жою үшін ақылға қонымды уақыт берілуі керек».

⁸² [Венеция Комиссияның 2018 жылғы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіне қатысты](#) «қазіргі еуропалық Әкімшілік рәсімдік-процестік заңнамада және практикада прокурор әкімшілік сот ісін жүргізуге қатысушы ретінде айтарлықтай белгісіз екенін атап өту қажет» деген қорытындысын қараңыз. Венеция Комиссиясы «прокурорлар әкімшілік сот ісін жүргізуде осындай маңызды рөл атқаруы керек пе, жоқ па деген мәселені одан әрі қайта қарауды» ұсынады (27 және 28-тармақтар). Венеция Комиссияның 2018 жылғы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіне қатысты «қазіргі еуропалық Әкімшілік рәсімдік-процестік заңнамада және практикада прокурор әкімшілік сот ісін жүргізуге қатысушы ретінде айтарлықтай белгісіз екенін атап өту қажет» деген қорытындысын қараңыз. Венеция Комиссиясы «болашақта прокурорлар азаматтардың атынан әкімшілік сот ісін жүргізуде осындай маңызды рөл атқаруы керек пе деген мәселені қайта қарауды» ұсынады (27 және 28-тармақтар).

⁸³ Сайлау туралы Заңда тек қайта санау ережелері көрсетілген.

ХІІ. САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ

Сайлау туралы заң сайлауды азаматтық және халықаралық бақылау мүмкіндігін қарастырады. Қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес ұйымдар азаматтық бақылаушыларды тағайындай алады. Кандидаттар мен тіркелген саяси партиялар да өз өкілдерін (сенімді тұлғаларды) және бақылаушыларды жіберуге құқылы. Егер халықаралық бақылаушылар ОСК-мен аккредиттелсе, онда ішкі бақылаушылар үшін ресми аккредиттеу рәсімі жоқ. Азаматтық байқаушылар жеке куәлігін және оларды ұсынған ұйымның хатын көрсеткен кезде сайлау учаскелерінде дауыс беру барысын және дауыстарды санауды байқауға жіберіледі.⁸⁴ Дегенмен, азаматтық бақылаушылардың АСК-да дауыс беруді қорытындылау процесін бақылауға құқығы жоқ, бұл ашықтықты төмендетеді.⁸⁵

Бақылаушылардың кейбір топтары ДИАҚБ СБМ-ға ұзақ мерзімді бақылау тәсіліне және олардың дайындық жұмыстарына, соның ішінде қаражат жинауға кезектен тыс сайлаудың тағайындалуы факты мен ресурстардың жетіспеушілігі теріс әсер еткенін айтты; тәуелсіз азаматтық бақылаушылар тек ерікті негізде жұмыс істеді. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары тәуелсіз азаматтық бақылаушылардың қызметі үшін кеңістік тарылып, Үкіметпен аффилиирленген ұйымдар барған сайын танымал бола бастайды деп алаңдаушылық білдірді. Азаматтық бақылаушылардың тәуелсіз ұйымы «Еркіндік қанаты» ДИАҚБ СБМ-ға бақылаушыларды іріктеу кезінде бақылаушылардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін қатаң іріктеу процедураларын орындау керек екенін айтты.⁸⁶

ОСК барлығы 641 халықаралық бақылаушыны аккредиттеді. Мәліметтерге сәйкес, бүкіл ел бойынша 45 000-ға жуық жергілікті бақылаушылар жұмыс істеді.

ХІІІ. САЙЛАУ КҮНІ

Жалпы сайлау күні тыныш өтті. Күні бойы ОСК дауыс беру барысы, оның ішінде дауыс беру процесі және сайлаушылардың келуі туралы хабардар етті. Байқалған учаскелердегі УСК мүшелерінің басым көпшілігі-әйелдер, оның ішінде учаскелік сайлау комиссияларының төрағалары (63 пайыз). Азаматтық бақылаушылардың бірқатар тәуелсіз топтары өз бақылаушыларына қатысты, оның ішінде Алматы, Астана және Өскеменде қысым мен шектеулер туралы хабарлады.⁸⁷ Қазақстанның тіркелмеген демократиялық партиясы мен Алматыдағы «*Oyan, Qazaqstan*» азаматтық қозғалысы өткізген шағын көлемді наразылық акциялары таратылып, олардың қатысушыларын полиция ұстады.⁸⁸ Covid-19-ға қарсы іс-шаралар

⁸⁴ 5 қарашадағы түзетулермен енгізілген азаматтық бақылаушыларды аккредиттеу туралы ережелер 2023 жылғы қаңтардан бастап күшіне енеді.

⁸⁵ ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 8-тармағында «шетелдік және жергілікті бақылаушылардың болуы сайлау өтетін мемлекеттер үшін сайлау процесін жақсарта алады» делінген.

⁸⁶ 7 қарашада «Еркіндік қанаты» қыркүйек айының ортасынан бастап олардың дерекқорлары бұзылғанын және олардың байқаушылары туралы ақпарат әлеуметтік желілердің аккаунттарында жарияланғанын көрсететін ашық хат жариялады.

⁸⁷ Олардың арасында «Еркіндік қанаты», ҚЖАҚ (Қазақстанның жастар ақпараттық қызметі) және тәуелсіз байқаушылар болды. ҚЖАҚ сонымен бірге байқаушылардың сайлау учаскелеріне кіруге рұқсат бермеуі және сайлау учаскелерінен шығарылуы, сайлау учаскелері ішіндегі қозғалысты шектеу және бақылауға кедергі келтірілгені туралы хабарлады.

⁸⁸ Сайлау күніне дейін Бас прокурор азаматтарды сайлау күні рұқсат етілмеген митингілерге қатыспауға бірнеше рет шақырды.

Денсаулық сақтау министрлігінің ұсыныстарына сәйкес өткізілді.⁸⁹ Бұл шаралар сайлаушыларға және жалпы процеске шектеуші әсер еткен жоқ.

ДИАҚБ СБМ барлығы уақытында ашылған 127 сайлау учаскесінің ашылуын қадағалады. ДИАҚБ СБМ үшеуінен басқа барлық бақыланатын учаскелердің ашылуын оң бағалады. Процедуралар негізінен орындалды. Алайда, 30 жағдайда бюллетеньдер есептелмеді және олардың саны дауыс беру басталғанға дейін жарияланған жоқ. Бірнеше жағдайда сайлау бюллетенінің қауіпсіздігі заңда көрсетілгендей қамтамасыз етілмеді және дауыс беру жәшіктері бос және сенімді түрде мөрленгені көрсетілмеді.⁹⁰

ДИАҚБ СБМ байқаушылары дауыс беру процесін 1131 бақылаудың 95 пайызында оң бағалады. Дауыс беру процедуралары негізінен орындалды. Осыған қарамастан, СБМ айтарлықтай бұзушылықтарды анықтады, соның ішінде бірдей болып көрінетін бірқатар қолтаңбалар (бақыланатын сайлау учаскелерінің 8 пайызында), топтық дауыс беру (бақыланатын сайлау учаскелерінің 3 пайызында), бюллетеньдер заңсыз лақтыру белгілері және басқа адамдардың орнына дауыс беру және бірнеше жағдайда бірнеше мәрте дауыс беру. Сайлау учаскесінен тыс адамдар байқалған сайлау учаскелерінің 5 пайызында дауыс беруге келген сайлаушыларды жүйелі түрде тіркеді немесе қадағалады. Бірқатар сайлау учаскелерінде ДИАҚБ СБМ сайлаушылардың бюллетеньдерін суретке түсіруін қадағалады; кейбір жағдайларда сайлаушылар ДИАҚБ СБМ мұны жұмыс берушілерге дәлел ретінде жасайтындықтарын хабарлады.

Байқалған сайлау учаскелерінің 4 пайызында дауыс беру құпиясын қамтамасыз етпеді. УСК ЕШК-ны сақтамады және сайлаушылар тізіміне ЕШК-мен дауыс берген сайлаушылардың жеке деректерін сәйкесінше бақылаулардың 9 және 8 пайызында қосқан жоқ, бұл процестің тұтастығына нұқсан келтіреді. Бақыланатын сайлау учаскелерінің шамамен 14 пайызында кем дегенде бір сайлаушыға негізінен тиісті жеке басын куәландыратын құжаттың жоқтығынан немесе сайлаушылар тізіміне енгізілмегендіктен дауыс беру мүмкіндігінен бас тартылды. Жағдайлардың 3 пайызында кем дегенде бір жеке куәлігі жоқ сайлаушыға дауыс беруге рұқсат етілді.

Бақылаулардың 6 пайызында өкілеттігі жоқ адамдар болғанымен, жалпы, олар УСК жұмысына араласпады. Саяси партиялар мен кандидаттардың бақылаушылары бақылаулардың үштен екісінен астамында болды, негізінен *Amanat* пен қазіргі Президенттің өкілі, ал азаматтық бақылаушылар бақылаулардың 85 пайызында болды. Дегенмен, байқаушылар 7 пайызда дауыс беру рәсімін нақты байқай алмады, ал СБМ байқаушылары бақыланатын сайлау учаскелерінің 5 пайызында шектеусіз дауыс беру процедураларын бақылай алмады. Жалпы бұл процестің ашықтығына теріс әсер етті.

Әр түрлі мүгедектігі бар адамдардың дауыс беру процесіне қол жеткізуін жеңілдету бойынша қабылданған шараларға қарамастан, қимыл-қозғалысы шектеулі тұлғалар үшін тәуелсіз қолжетімділік бақыланатын сайлау учаскелерінің 28 пайызында қамтамасыз етілмеді, 6 пайызында орналасуы ыңғайсыз болды, ал сайлау учаскелері арнайы құрылғылармен, соның ішінде бақылаулардың *Брайль* қарпі бар бланкілермен жабдықталмады.⁹¹

⁸⁹ 18 қарашада Министрлік сайлау комиссияларының қызметкерлеріне бетперде киюді, дауыс беру бөлмелерін үнемі желдетуді және қолды тазартатын құралдардың болуын қамтамасыз етуді міндеттеді. ДИАҚБ СБМ-ға қатысты бақылау жүргізген учаскелерде сайлау комиссияларының қызметкерлері маскаларды пайдалану туралы талапты жүйелі түрде сақтамады.

⁹⁰ Жәшіктердің сериялық нөмірлері ашу хаттамаларында да, дауыс беру қорытындылары туралы хаттамаларда да тіркелмеген.

⁹¹ Мүгедектермен жұмыс істейтін ұйымдардың бірі ДИАҚБ СБМ-ге *Брайльмен* жазылған кейбір мәтіндер тасымалдау кезінде бүлінгенін айтты.

ДИАҚБ СБМ 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген құжатының 7.4-тармағына сәйкес бюллетеньдерді санау және дауыс беру қорытындыларын жариялау адалдығына қатысты елеулі сұрақтар туғызатын елеулі рәсімдік қателіктер мен олқылықтарға байланысты байқалған 110 сайлау учаскесінің 65-із дауыс санын теріс бағалады. ДИАҚБ байқаушылары сайлау учаскелерінің үштен бірінен астамында дауыстарды санау процедурасын шектеусіз бақылай алмады, ал азаматтық бақылаушылар 47 жағдайда дауыстарды санау рәсімі туралы байқауды нақты ұсыну мүмкіндігі болмады, бұл дауыстарды санау процесінің ашықтығына нұқсан келтірді.

Барған сайлау учаскелерінің жартысынан көбінде дауыстарды санау рәсімдері дәйекті түрде сақталмады, ал 47 жағдайда дауыстарды санау нашар ұйымдастырылды. Бақылаулардың жартысынан көбінде УСК мүшелері әрбір бюллетень бойынша сайлаушылардың таңдауы туралы жарияламай (88 жағдай), сайлаушылар тізіміндегі сайлаушылардың жалпы санын (72 жағдай) және сайлаушылар тізіміндегі қолдар негізінде берілген бюллетеньдердің санын анықтамай, салыстыру кезінде маңызды кепілдіктерді елемеді (71 жағдай).

Бюллетеньдер 67 жағдайда кандидаттар бойынша сұрыпталғанға дейін есептелмеген, ал барлық дауыс беру жәшіктеріндегі бюллетеньдер саны 13 жағдайда дауыс берген сайлаушылар санынан көп болды. Бақылаулардың жартысынан көбінде СБМ байқаушылары бюллетеньдердегі сайлаушылардың белгілерін көре алмады. УСК мүшелері сәйкесінше 34 және 30 жағдайда бюллетеньдердің жарамдылығын ақылға қонымды және дәйекті түрде анықтаған жоқ. Нәтижелер туралы хаттамалар толығымен толтырылмады және қарындашпен жазылды (24 жағдай), ал енгізілген сандар дауыстап айтылмады (60 жағдай). 33 жағдайда қол қойылған хаттамалар көпшілік назарына ұсынылмады.

Байқалған 96 АСК-тің 30-ында дауыс беруді қорытындылау теріс бағаланды, айтарлықтай географиялық айырмашылықтарсыз, негізінен ашықтықтың жеткіліксіздігіне байланысты. Байқалатын АСК жұмысындағы елеулі рәсімдік қателіктер мен олқылықтарға тик үй-жайында УСК хаттамаларын толтыру (15 жағдай) және АСК алдын ала ресми шешімінсіз дауыс беру хаттамаларына өзгерістер енгізу (5 жағдай) жатады.⁹² Байқалған 18 АСК-да дауыс беруді қабылдау және қорытындылау шарттары нашар ұйымдастыруға және алаңның жеткіліксіздігіне байланысты қанағаттанарлықсыз болды, ал 9 АСК - да адамдардың толып кетуіне байланысты болды. Жағдайлардың үштен бірінде ДИАҚБ бақылаушылары дауыс беру қорытындысын шығару рәсімін кедергісіз бақылай алмады. Байқалған 14 АСК-да ДИАҚБ бақылаушыларына қол жеткізуден бас тартылды, ал 5 жағдайда оларға қорытындылау өңірлік деңгейдегі ТИК-те немесе ОСК-да жүргізілетіні туралы хабарланды.⁹³

Дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын шығару процесінің ашықтығы мен адалдығын арттыру, сондай-ақ сайлау нәтижелерінің дәлдігіне жұртшылықтың сенімін нығайту үшін тиімді шаралар қабылдау қажет. Учаскелік және аумақтық сайлау комиссияларының мүшелері рәсімдерді нақты және дәйекті түрде уақтылы және үздіксіз орындауы үшін сенімді кепілдіктер енгізу қажет.

ЕҚЫҰ міндеттемелерінің тиімді орындалуын қамтамасыз ету үшін дауыс беру, дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын шығару кезіндегі барлық рәсімдерге нақты шолуды қоса алғанда, сайлау процесінің барлық кезеңдеріне азаматтық және халықаралық

⁹² Дауыс беруді қорытындылау процесі үшін ОСК дайындаған АСК оқу құралы, нақты қадамдық нұсқаулықты ұсынбай, сайлау туралы заңның мазмұнын қайталай отырып, өте жалпы болып қала береді.

⁹³ ДИАҚБ СБМ-ның байқаушыларына Алматы, Астана, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Өскемен, Павлодар және Шымкент қалаларында АСК қолжеткізуден бас тартылды және олар Ақтау, Орал, Петропавл және Шымкентте жоғары деңгейдегі комиссияларда қорытындылар шығарылатыны туралы хабардар етілді.

бақылаушылардың шектеусіз қол жеткізуін қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау қажет.

XIV. ПОСТЭЛЕКТОРЛЫҚ КЕЗЕНДЕГІ ОҚИҒАЛАРДЫҢ ДАМУЫ

ОСК 21 қарашада сайлаудың алдын-ала нәтижелерін жариялады. 22 қарашада ОСК 81,3% дауыс жинаған Президент Тоқаевты жеңімпаз деп жариялады. Ел бойынша келу 69,4% құрады, ал ауылдық жерлерде келу, жалпы алғанда, жоғары болды. Ең төменгі келу Алматыда - 28,7% және Астанада - 48,7% тіркелді. Сайлау туралы заңда тиісті талаптардың болмауына байланысты ОСК УСК бойынша бөлінген нәтижелерді жарияламады, бұл ашықтықтың маңызды кепілдігін қамтамасыз етпеді және халықтың сеніміне теріс әсер етті.

Сайлау нәтижелерінің ашықтығын арттыру және нәтижелердің тұтастығын қамтамасыз ету үшін, Орталық сайлау комиссиясы өзінің веб-сайтында сайлау учаскелері бойынша және әрбір аумақтық бірлік бойынша бөлінген дауыс беру нәтижелерін жариялауға тиіс.

26 қарашада Президенттің инаугурациясы, Конституциялық кеңестегі сайлау нәтижелеріне қарсы шығу және сайлау нәтижелерінің дұрыстығына әсер етуі мүмкін кандидаттарды сайлау сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру туралы есептерін тексеру мерзімі аяқталғанға дейін өтті. Мұндай рәсім сайлаудың түпкілікті нәтижелеріне дауласуға қатысты юрисдикцияда айқындықтың болмауымен қатар, тиімді құралға құқықты және халықаралық стандарттарға қайшы келетін сайлау нәтижелеріне дауласу мүмкіндігін шектейді.⁹⁴

Сайлау нәтижелерін жариялау мерзімдері Орталық сайлау комиссиясы жеңімпазды ресми түрде жариялағанға дейін барлық шағымдардың қаралуын қамтамасыз етуі керек.

Сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін, кандидаттардың көпшілігі сайланған Президент Тоқаевты құттықтады. 26 қарашада Президент Тоқаев өзінің «Әділетті Қазақстан - бәріміз және әрқайсымыз үшін. Қазір және әрдайым» сайлауалды бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекітті.⁹⁵ Іс-қимыл жоспары, атап айтқанда, 2023 жылғы наурызға қарай «партияаралық диалог, салауатты саяси бәсекелестік және жетілген, жауапты сайлау мәдениетін қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасауды» көздейді және 2023 жылғы маусымға қарай кезектен тыс парламенттік сайлау өткізу мерзімін белгілейді.

XV. ҰСЫНЫСТАР

Мәтіндегі осы ұсынымдар Қазақстанда сайлау өткізуді одан әрі жақсарту және оларды ЕҚЫҰ міндеттемелеріне және демократиялық сайлау өткізу жөніндегі басқа да халықаралық міндеттемелер мен стандарттарға толық сәйкестендіру жөніндегі күш-жігерді қолдау

⁹⁴ ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 5.10-тармағында «әр адамның әкімшілік шешімдерден тиімді қорғанысы болады» делінген. Сондай-ақ, ЕҚЫҰ-ның 1991 жылғы Мәскеу құжатының 18.2-тармағын қараңыз. АСҚХП-ның 2-бабында «Осы құжатта танылған құқықтары мен бостандықтары бұзылған кез келген адамның құқықтық қорғаудың тиімді құралдары бар» делінген. 2002 жылғы Сайлау мәселелері жөніндегі Венеция Комиссиясының Тиісті практика кодексінің II бөлім 3.3.3f- сайлау қорытындыларын даулаудың заңды құқығын ұсынады, «барлық кандидаттар мен барлық сайлаушылар [...] апелляцияға құқығы болуы керек. Сайлаушылардың сайлау нәтижелеріне шағымдану үшін ақылға қонымды кворум белгіленуі мүмкін».

⁹⁵ Президенттің 2022 жылғы 26 қарашадағы сайлауалды бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын [қараңыз](#).

мақсатында ұсынылады. Бұл ұсыныстарды әлі орындалмаған ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсыныстарымен бірге қарастырған жөн. ⁹⁶ ДИАҚБ Қазақстан билігіне сайлау процесін одан әрі жетілдіруге және осы және алдыңғы есептерде қамтылған ұсынымдарды орындауға жәрдемдесуге дайын.

А. БАСЫМДЫҚТЫ ҰСЫНЫСТАР

1. Билік ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 3 және 7.6-тармақтарына сәйкес нақты плюралистік және бәсекелі саяси органы құру жөніндегі одан әрі күш-жігер туралы мәселені қарастыруы керек.
2. Сайлау Сайлау нормативтік-құқықтық базасы, сондай-ақ саяси және азаматтық бірлестіктердің, бейбіт жиналыстар мен пікір білдіру бостандығы туралы заңнама ДИАҚБ-ның қалған ұсынымдарын ескере отырып, қосымша қайта қаралуға тиіс. Құқықтық реформаның алдында келесі сайлауға дейін ашық және инклюзивті кеңес беру процесі болуы керек.
3. Тұрғылықты жері, тууы бойынша азаматтығы, тілін білуі, кәсіби тәжірибесі, соттылығы, мүгедектігі, саяси партияға және басқа да ұйымдарға қатыстылығы бойынша, кандидатураларды ұсынуға қойылатын шектеулер ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, халықаралық стандарттарға және озық практикаға сәйкес қайта қаралуға тиіс.
4. Халықаралық стандарттарға толық сәйкестік үшін «бейбіт жиналыстар туралы» Заң бейбіт жиналыстарға, оның ішінде саяси сипаттағы және сайлау кезінде құқықтың толыққанды жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей қайта қаралып, қолданысқа енгізілуі тиіс. Бейбіт жиналыстарды өткізуді жеңілдету үшін қоғамдық іс-шараларды өткізу туралы хабарламаға қойылатын заңнамалық талаптарды қайта қарау қажет.
5. Билік саяси және сайлау процестеріне қатысушылардың Конституциямен кепілдендірілген азаматтық және саяси құқықтарын алдын-ала ұстау және ерікті әкімшілік қамауға алу мен айыппұлдар сияқты қажетсіз әрі пропорционалды емес шектеулерсіз жүзеге асыра алуын қамтамасыз етуі керек.
6. Сайлау комиссияларының мүшелерін барлық деңгейлерде тағайындау тетігі комиссиялардың тәуелсіздігі мен бейтараптығын қамтамасыз ету және олардың жұмысына қоғамдық сенімді нығайту мақсатында қайта қаралуға тиіс. Комиссиялар саяси аффилиирлену немесе біржақтылық туралы кез келген түсініктерді жоққа шығаратындай жұмыс істеуі керек.
7. Дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын шығару процесінің ашықтығы мен адалдығын арттыру, сондай-ақ сайлау нәтижелерінің дәлдігіне жұртшылықтың сенімін

⁹⁶ [ЕҚЫҰ-ның 1999 жылғы Ыстамбұл құжатының](#) 25-тармағына сәйкес, ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер «сайлау бойынша ДИАҚБ-ның бағалауы мен ұсынымдарын дереу орындауға» міндеттенді. ДИАҚБ СБМ алдыңғы ұсынымдардың орындалуын былайша бағалайды: [2021 жылғы парламенттік сайлау бойынша қорытынды есептің](#) (2021 жылғы қорытынды есеп) 7, 8 және 10 ұсынымдары толық көлемде орындалды. [2019 жылғы Президент сайлауы бойынша қорытынды](#) есептің 12-ұсынымы (2019 жылғы қорытынды есеп), 2021 жылғы қорытынды есептің 4, 9, 15 және 23-ұсынымдары және [2022 жылғы референдум бойынша қорытынды](#) есептің 8-ұсынымы (2022 жылғы қорытынды есеп) негізінен орындалды. Ұсыныстар 1, 4, 6-9, 13-15, 23, 24, 26 2019 жылғы қорытынды есептің 31-і, 2021 жылғы қорытынды есептің 2, 3, 12, 13 және 25-ұсынымдары және 2022 жылғы қорытынды есептің 11-ұсынымы ішінара орындалды. Сондай-ақ, [сайлау жөніндегі ДИАҚБ дерекқорын қараңыз](#).

нығайту үшін тиімді шаралар қабылдау қажет. Учаскелік және аумақтық сайлау комиссияларының мүшелері рәсімдерді нақты және дәйекті түрде уақтылы және үздіксіз орындауы үшін сенімді кепілдіктер енгізу қажет.

8. ЕҚЫҰ міндеттемелерінің тиімді орындалуын қамтамасыз ету үшін дауыс беру, дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын шығару кезіндегі барлық рәсімдерге нақты шолуды қоса алғанда, сайлау процесінің барлық кезеңдеріне азаматтық және халықаралық бақылаушылардың шектеусіз қол жеткізуін қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау қажет.
9. Сөз бостандығы құқығын тиімді іске асыруды қамтамасыз ету үшін веб-сайттардың, блогтардың және басқа интернет-ресурстардың жұмысына кез-келген шектеулер объективті және ашық критерийлерге негізделуі, заңда нақты анықталуы, сот бақылауына алынуы және қажеттілік пен пропорционалдылықтың қатаң критерийлеріне сәйкес келуі керек. Мүмкін болатын шектеулер белгілі бір мазмұнға бағытталуы керек, ал бүкіл веб-сайттарға жалпы тыйым салудан аулақ болу керек.
10. Сайлау нәтижелерінің ашықтығын арттыру және нәтижелердің тұтастығын қамтамасыз ету үшін, Орталық сайлау комиссиясы өзінің веб-сайтында сайлау учаскелері бойынша және әрбір аумақтық бірлік бойынша бөлінген дауыс беру нәтижелерін жариялауға тиіс.

В. БАСҚА ҰСЫНЫСТАР

Нормативтік-құқықтық база

11. Президент институтына сайлау процесіне, оның ішінде кезектен тыс сайлауды тағайындаудың сөзсіз артықшылығына айтарлықтай бақылау беретін ережелер қайта қаралуы керек. Билікті бөлу қағидаттарына сәйкес, Президенттің Жарлықтары сотқа шағымдануы тиіс.

Сайлауды ұйымдастыру

12. Ашықтық қағидатына сәйкес, төмен тұрған деңгейдегі сайлауды өткізу жөніндегі органдар өз отырыстарын қоғам өкілдері, саяси партиялар мен бұқаралық ақпарат құралдары үшін ашу, сондай-ақ тиісті отырыстар басталғанға дейін күн тәртібінің жобаларын жариялау мүмкіндігін қарастыруы тиіс.

Сайлаушыларды тіркеу

13. Благкет бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан азаматтардың сайлау құқықтарынан жалпы айыру және әрекет қабілеттілігі белгісі бойынша шектеулер халықаралық міндеттемелерге сәйкес қайта қаралуға тиіс.

Кандидаттарды тіркеу

14. Кандидаттарды тіркеу үшін қол жинауға жеткілікті уақыт беру және қолтаңбаларды тексерудің нақты, объективті және ашық процесін қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық базаға өзгерістер енгізу қажет.

Сайлау үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру

15. Орталық сайлау комиссиясына кандидаттардың үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру операцияларын тиімді бақылау және тергеу үшін заңды мандат пен ресурстар берілуі керек. Үгіт-насихат жұмыстарының қаржыландыру туралы есептер мен аудиторлық есептер уақтылы және егжей-тегжейлі жариялануы керек
16. Сайлау үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырудың ашықтығын және қаржылық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті арттыру үшін нормативтік-құқықтық база бұзушылықтар үшін пропорционалды және шектейтін санкцияларды қарастыруы керек.

Бұқаралық ақпарат құралдары

17. БАҚ саласындағы нормативтік-құқықтық база халықаралық стандарттарға сәйкес, офлайн және онлайн пікір білдіру еркіндігіне кепілдік беру және қолдау үшін қайта қаралуы тиіс. Жала жапқаны және көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін қылмыстық қудалау толығымен жойылуы керек.
18. БАҚ иелері және оны қаржыландыру көздері туралы ақпарат жария түрде жария етілуі тиіс. Медиа-ландшафттың әртүрлілігін қолдау және редакторлардың тәуелсіздігін арттыру үшін мемлекеттік субсидиялар мен жарнамаларды бөлу ашық болуы керек.
19. Ақпаратқа қол жеткізу құқығын тиімді іске асыру үшін және сайлаушылардың саналы таңдауына ықпал ету үшін билік қоғамдық қызығушылық тудыратын институционалдық ақпаратты ашық түрде белсенді түрде жариялауы керек. Мұндай ақпаратқа қол жеткізу қарапайым, жылдам, тиімді және практикалық болуы керек, бұл сұраныстардың кең ауқымын жүзеге асыруды жеңілдетеді.
20. Жаңалықтар мен аналитикалық бағдарламаларда тең жарықтандыру ережесінің орнына әділ жарықтандыру принципін қолдануды қарастырған жөн. Сайлаушыларға әртүрлі және аналитикалық ақпарат беру үшін үгіт-насихатты бейтарап және теңдестірілген түрде жариялануы керек.

Сайлау дауларын реттеу

21. Орталық сайлау комиссиясы шағымдарды ашық отырыстарда қарауға және дәлелді шешімдер шығаруға тиіс. Шағымдар мен тиісті жауаптарды уақтылы жариялау арқылы сайлау дауларын реттеу процесінің ашықтығын арттыру мәселесін қарастыру қажет.
22. Сайлау дауларын тек қылмыстық істермен қарау кезінде прокурорлардың сот тыңдауларына қатысуын шектеу туралы мәселені қарау керек.
23. Сайлау туралы Заңға сайлау процесіне қатысушылардың барлық деңгейдегі сайлау нәтижелеріне қатысты шағым беру құқығын тікелей көздейтін өзгерістер енгізу қажет. Сондай-ақ, мұндай шағымдарды қарау бойынша юрисдикцияны нақты анықтау және сайлау нәтижелерін жарамсыз деп танудың объективті критерийлерін белгілеу қажет.
24. Сайлау нәтижелерін жариялау мерзімдері Орталық сайлау комиссиясы жеңімпазды ресми түрде жариялағанға дейін барлық шағымдардың қаралуын қамтамасыз етуі керек.

ҚОСЫМША І: САЙЛАУДЫҢ СОҢҒЫ НӘТИЖЕЛЕРІ⁹⁷

2022 ж.

Кезектен тыс Президенттік сайлау нәтижелері

Тіркелген сайлаушылар саны	11,953,465
Сайлаушылар (бюллетеньдер алған)	8,300,046
Жарамды дауыстар	7,940,477
ЕШК көмегімен дауыс беру	13,282
Үйде дауыс беру	112,969
Келуі	69.44%

Кандидаттар	Дауыстар	Пайыз
Қаракат Әбден	206,206	2.60
Нұрлан Әуесбаев	176,116	2.22
Жигули Дайрабаев	271,641	3.42
Мейрам Қажыкен	200,907	2.53
Қасым-Жомарт Тоқаев	6,456,392	81.31
Салтанат Тұрсынбекова	168,731	2.12
Барлығына қарсы	460,484	5.80
Барлығы	7,940,477	100.00

⁹⁷ Деректер ОСК жариялаған сайлаудың соңғы қорытындыларына сәйкес келтірілген.

ҚОСЫМША II: САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ МИССИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНА КІРЕТІН БАҚЫЛАУШЫЛАРДЫҢ ТІЗІМІ

ДИАҚБ СБМ-ның қысқа мерзімді бақылаушылары

Эрмине Арутюнян	Армения
Тамара Овнанян	Армения
Гертруда Бриндлмайер	Австрия
Клеменс Дроэслер	Австрия
Мартина Гайдос	Австрия
Гюнтер Ньюманн	Австрия
Маркус Поллак	Австрия
Магда Стумвол	Австрия
Гийом Шоке	Бельгия
Жоффруа Кенсье	Бельгия
Анн-Софи Вермерш	Бельгия
Саид Аейнечи	Канада
Шейн Бартер	Канада
Омид Эйнех Чи	Канада
Патрик Джон Гардинер	Канада
Сюзанна Грининг	Канада
Миранда Хурон	Канада
Шеридин Айзек	Канада
Руна Малаварер	Канада
Хабиб Масуд	Канада
Кристофер Миллар	Канада
Келли Мёрдок	Канада
Эдуард Нуху	Канада
Делшани Пейрис	Канада
Даниэль Родрике	Канада
Катерина Уиттакер	Канада
Мартин Якубек	Чех Республикасы
Карел Кованда	Чех Республикасы
Петр Старий	Чех Республикасы
Зузана Шубртова	Чех Республикасы
Зузана Томанкова	Чех Республикасы
Карин Бергквист	Дания
Томас Франк	Дания
Сорен Йенсен	Дания
Торстен Юул	Дания
Кирстен Линд	Дания
Йитте Вагнер Петерсен	Дания
Лиза Торсен	Дания
Мерете Лаубьберг	Дания
Эрик Нильсен	Дания
Сиим Криспин	Эстония
Риитта Кенкянен	Финляндия
Ари Кеттунен	Финляндия
Йоуни Сулин	Финляндия
Рииккамари Мухонен	Финляндия
Бенуа Буиссу	Франция

Лейла Бронкард	Франция
Лоран Кампиготто	Франция
Бенедикт Контамин	Франция
Зоэ де Надаи	Франция
Паскаль Делюмо	Франция
Мелисса Диане	Франция
Диана Джеремич	Франция
Алексей Озерецковский	Франция
Реми Пеллериен	Франция
Максенс Пениге	Франция
Матильда Перрен	Франция
Брюн Луиз Джулия Ришар	Франция
Сабина Альк	Германия
Ивонн Бах	Германия
Майкл Боллманн	Германия
Петра Борнхофт	Германия
Тина Дебенхам	Германия
Андрэ Фабиан	Германия
Виктор Флейш	Германия
Кристоф Хуберт Александр барон фон Файлицш	Германия
Мирко Гримм	Германия
Йохен Хаюнгс	Германия
Томас Хофманн	Германия
Райнер Клеффель	Германия
Кристин Крюгер	Германия
Лиза Мартин	Германия
Люкас Мейер	Германия
Криста Мюллер	Германия
Оливия Никель	Германия
Мартин Герман Нёлле	Германия
Корнелия Рёрихт	Германия
Янина Рюль	Германия
Рудольф Закенгейм	Германия
Клаудия Шульце	Германия
Урсула Шульце-Абубакар	Германия
Хайдрун Смерс	Германия
Анка Стан	Германия
Эльмар Штраке	Германия
Рита Тапхорн	Германия
Томас Ван Кампен	Германия
Эрик Бактай	Венгрия
Анна Фюлёп	Венгрия
Криштина Катона	Венгрия
Сильвия Петё	Венгрия
Николетт Поста	Венгрия
Крис Эндрюс	Ирландия
Элейн Бирн	Ирландия
Киаран Доэрти	Ирландия
Мэри Даулинг	Ирландия
Шон Хайнс	Ирландия
Шаррон Келлихер	Ирландия

Раймонд Мёрфи	Ирландия
Эдуард Наессенс	Ирландия
Томас Нунан	Ирландия
Брендан Уолш	Ирландия
Серена Бонато	Италия
Дебора Капальбо	Италия
Паоло Карлотто	Италия
Джулио Савина	Италия
Иева Лапина	Латвия
Иева Баубинайте	Литва
Лайма Бирштунайте	Литва
Нида Дальмантайте	Литва
Юргита Лауриненайте	Литва
Йонас Менсонас	Литва
Паулюс Нарвидас	Литва
Хелена Саелман	Нидерланды
Вильма Тевс	Нидерланды
Лоренс Теуле	Нидерланды
Маартен Веркерк	Нидерланды
Ян Хьюго Холтан	Норвегия
Бёрге Рёссаак Нильсен	Норвегия
Элизабет Сальвесен	Норвегия
Камилла Ведуль	Норвегия
Якуб Бенедичак	Польша
Пшемислав Далек	Польша
Мацей Дашута	Польша
Яцек Франчек	Польша
Ярослав Годун	Польша
Радзислава Гортат	Польша
Эмилия Ясюк	Польша
Зофья Луткевич	Польша
Мариуш Маршевский	Польша
Барбара Мровка-Ясецкая	Польша
Якуб Пеньковски	Польша
Марцин Пренговски	Польша
Михал Сарницки	Польша
Магдалена Сидорович	Польша
Ян Стржелецки	Польша
Себастьян Загдански	Польша
Даниэла София Антунеш-Родригеш	Португалия
Тиаго Монтейро	Португалия
Эмануэла Дари	Румыния
Алиса Минкулеску	Румыния
Ливиу Лучиан Радукан	Румыния
Арсен Айсин	Ресей Федерациясы
Андрей Алексеев	Ресей Федерациясы
Руслан Азимов	Ресей Федерациясы
Сергей Бабуркин	Ресей Федерациясы
Елена Баландина	Ресей Федерациясы
Андрей Бородин	Ресей Федерациясы
Анна Чиркова	Ресей Федерациясы

Николай Чугунов	Ресей Федерациясы
Борис Дьяконов	Ресей Федерациясы
Виктор Дьяков	Ресей Федерациясы
Иван Фетисов	Ресей Федерациясы
Руслан Голубовский	Ресей Федерациясы
Анна Гожина	Ресей Федерациясы
Алексей Грубый	Ресей Федерациясы
Александр Игнатов	Ресей Федерациясы
Владимир Иванов	Ресей Федерациясы
Алеся Халяпина	Ресей Федерациясы
Наталья Харитонова	Ресей Федерациясы
Максим Клочихин	Ресей Федерациясы
Павел Копченков	Ресей Федерациясы
Леонид Корольков	Ресей Федерациясы
Максим Лагуто	Ресей Федерациясы
Юлия Ламонова	Ресей Федерациясы
Максим Латрыгин	Ресей Федерациясы
Семен Ляпичев	Ресей Федерациясы
Евгений Логинов	Ресей Федерациясы
Камиль Магомедов	Ресей Федерациясы
Дмитрий Макаров	Ресей Федерациясы
Дмитрий Мальцев	Ресей Федерациясы
Наталья Минакова	Ресей Федерациясы
Марина Наумова	Ресей Федерациясы
Владислав Новиков	Ресей Федерациясы
Василий Орловец	Ресей Федерациясы
Татьяна Осташкова	Ресей Федерациясы
Андрей Оствальд	Ресей Федерациясы
Михаил Отмахов	Ресей Федерациясы
Сергей Оверченко	Ресей Федерациясы
Александр Пашедко	Ресей Федерациясы
Станислав Ружинский	Ресей Федерациясы
Александра Сазонова	Ресей Федерациясы
Роман Титов	Ресей Федерациясы
Елизавета Угнич	Ресей Федерациясы
Эдуард Вертьянов	Ресей Федерациясы
Марина Захваткина	Ресей Федерациясы
Феликс Мария Лопес де Дикастильо Альбисуа	Испания
Педро Висенте Мартинес	Испания
Рольф Берглёф	Швеция
Свен Томми Брингхольм	Швеция
Линда Сабина Хелен Седерблад	Швеция
Линда Эрикссон Бака	Швеция
Эмма Бэклунд	Швеция
Стиг Леннарт Гланс	Швеция
Оке Леннарт Хагрен	Швеция
Лена Ханссон	Швеция
Эва Якобссон	Швеция
Йохан Фредборн Ларссон	Швеция
Виктория Энстром Линдског	Швеция
Ханс Нареског	Швеция

Улла Норман	Швеция
Свен Линус Рикард Нюгрэн	Швеция
Хокан Пер-Олов Нюман	Швеция
Бо Понтус Таллберг	Швеция
Карл Фредрик Бертиль фон Эссен	Швеция
Мухаммет Кочак	Туркия
Марк Уоллер	Ұлыбритания
Карен Вайкурц	Ұлыбритания
Морин Ахмед	Америка Құрама Штаттары
Бужар Айдари	Америка Құрама Штаттары
Дэбора Александр	Америка Құрама Штаттары
Клэй Барос	Америка Құрама Штаттары
Омар Бартос	Америка Құрама Штаттары
Евгений Белоусов	Америка Құрама Штаттары
Карл Бевелхаймер	Америка Құрама Штаттары
Кристофер Блэр	Америка Құрама Штаттары
Джошуа Бургин	Америка Құрама Штаттары
Брайан Бёрк	Америка Құрама Штаттары
Риккардо Каннаво	Америка Құрама Штаттары
Джон Кавано	Америка Құрама Штаттары
Мэтью Домбовски	Америка Құрама Штаттары
Айша Елеусизов	Америка Құрама Штаттары
Бланш Фавелл	Америка Құрама Штаттары
Рэбекка Грэм	Америка Құрама Штаттары
Мара Ханна	Америка Құрама Штаттары
Уильям Хеннекенс	Америка Құрама Штаттары
Итан Дженкинс	Америка Құрама Штаттары
Хэлен Корнблум	Америка Құрама Штаттары
Лиза Крафт	Америка Құрама Штаттары
Николас Ла Страда	Америка Құрама Штаттары
Олена Леннон	Америка Құрама Штаттары
Леся Лозовы	Америка Құрама Штаттары
Джеймс Макхью	Америка Құрама Штаттары
Кристина Митчелл	Америка Құрама Штаттары
Эндрю Оффенбахер	Америка Құрама Штаттары
Айрис О'Рурк	Америка Құрама Штаттары
Константин Перадзе	Америка Құрама Штаттары
Себастьян Пейрузе	Америка Құрама Штаттары
Руфь Пойман	Америка Құрама Штаттары
Кит Прушанкин	Америка Құрама Штаттары
Джеймс Стокстилл	Америка Құрама Штаттары
Микель Роджерс Родригес	Америка Құрама Штаттары
Эмили Ром	Америка Құрама Штаттары
Кристофер Шилдс	Америка Құрама Штаттары
Лорен Скомпински	Америка Құрама Штаттары
Джейк Слегерс	Америка Құрама Штаттары
Харис Софраздия	Америка Құрама Штаттары
Роки Сулеман II	Америка Құрама Штаттары
Брэндон Урнесс	Америка Құрама Штаттары
Даниэль Вильегас	Америка Құрама Штаттары
Дженнифер Уолстон Миншоу	Америка Құрама Штаттары

Деги Вильгельм
Джон Винтер
Ирода Убайдуллаева
Шамшод Юнусов

Америка Құрама Штаттары
Америка Құрама Штаттары
Өзбекстан
Өзбекстан

ДИАҚБ СБМ-ның негізгі тобының мүшелері

Уршула Гацек Миссия жетекшісі
Рашад Ширинов
Александр Халядзинский
Ксавье Ноц
Керстин Доктер
Димитра Иоанну
Лазло Белажьи
Светлана Четайкина
Ружица Йованович
Андреас Рот
Фаррух Юракулов
Евхения Замрий

Польша
Әзербайжан
Беларусь
Франция
Германия
Грекия
Венгрия
Ресей Федерациясы
Сербия
Швеция
Тәжікстан
Украина

ДИАҚБ СБМ-ның ұзақ мерзімді бақылаушылары

Маттиас Бихлер
Милан Кукса
Томас Нидр
Бо Дженсен
Мари Пааянен
Сильвен Оллье
Диана-Софи Треву
Кристиан Конрад
Кристиана Шварц
Джеральдин Пауэр
Рокко Джованни Дибиаз
Виктория Норейкайте
Юстина Рудминайте
Майя Бьелич
Эгбертус Бом
Томас Андреас Хуг
Турид Полфус
Марек Матусяк
Эльжбета Свидровска
Александр Бедрицкий
Кристина Богданова
Андрей Волков
Максимо Хуан Прадес Барсело
Ларс Торе Элверт Толлемарк
Павло Черкашин
Теренс Даффи
Нирмала Гопал
Андрей Гридинский
Кристофер МакКаллоу
Лора Вилальба

Аустрия
Чех Республикасы
Чех Республикасы
Дания
Финляндия
Франция
Франция
Германия
Германия
Ирландия
Италия
Литва
Литва
Черногория
Нидерланды
Норвегия
Норвегия
Польша
Польша
Ресей Федерациясы
Ресей Федерациясы
Ресей Федерациясы
Швеция
Швеция
Украина
Ұлыбритания
Ұлыбритания
Америка Құрама Штаттары
Америка Құрама Штаттары
Америка Құрама Штаттары

ДИАҚБ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ

Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро (ДИАҚБ) қатысушы мемлекеттерге «адам құқықтары мен негізгі бостандықтардың толық сақталуын қамтамасыз етуге, заңның ережелерін ұстануға, демократия принциптерін ілгерілетуге және (...) демократиялық институттарды құру, нығайту және қорғау, сондай-ақ қоғамдағы толеранттылықты дамыту» міндеттерін орындайтын ЕҚЫҰ-ның негізгі ұйымы болып табылады (1992 жылғы Хельсинки саммитінің құжаты). Бұл ЕҚЫҰ-ның адами өлшемі деп аталады.

Варшавада (Польша) орналасқан ДИАҚБ 1990 жылғы Париж саммитінде еркін сайлау бюросы ретінде құрылды және 1991 жылы мамырда басталды. Бір жылдан кейін ұйымның атауы адам құқықтары мен демократияландыруды қамтитын кеңейтілген мандатты көрсету үшін өзгертілді. Бүгінде ұйымда 150 қызметкер жұмыс істейді.

ДИАҚБ - **сайлауды бақылау** саласындағы Еуропадағы жетекші агенттік. Жыл сайын Бюро ЕҚЫҰ аймағындағы сайлаудың ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, басқа да халықаралық міндеттемелер мен демократиялық сайлау стандарттарына және ұлттық заңнамаға қаншалықты сәйкес келетінін бағалау үшін мыңдаған бақылаушылардың бағытын үйлестіреді және ұйымдастырады. Бюроның бірегей әдістемесі сайлау процесінің барлық элементтерін терең талдауға мүмкіндік береді. Өз жобалары арқылы ДИАҚБ қатысушы мемлекеттерге олардың сайлау жүйесін жетілдіруге көмектеседі.

Демократияландыру Бюросының қызметіне мыналар кіреді: заңның үстемдігі, заңнамалық қолдау, демократиялық басқару, көші-қон және қозғалыс еркіндігі, гендерлік теңдік. Жыл сайын ДИАҚБ демократиялық құрылымдарды дамытуға бағытталған бірқатар мақсатты көмек бағдарламаларын жүзеге асырады.

ДИАҚБ сондай-ақ қатысушы мемлекеттерге ЕҚЫҰ-ның адами өлшем жөніндегі міндеттемелеріне сәйкес **адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын** көтермелеу және қорғау жөніндегі міндеттемелерін орындауда жәрдем көрсетеді. Бұған ынтымақтастықты дамыту, әлеуетті нығайту және терроризмге қарсы күрестегі адам құқықтары, адам саудасы құрбандарының құқықтарын қорғауды күшейту, адам құқықтары саласындағы білім беру және кадрлар даярлау, адам құқықтары саласындағы мониторинг және есеп беру, сондай-ақ әйелдерге қатысты адам құқықтары және қауіпсіздік сияқты тақырыптық салаларда тәжірибе алмасу мақсатында әртүрлі серіктестермен жұмыс істеу арқылы қол жеткізіледі.

Толеранттылық және кемсітпеу саласында ДИАҚБ қатысушы мемлекеттерге жеккөрушілік қылмыстарына және нәсілшілдік, ксенофобия, антисемитизм және төзімсіздіктің басқа түрлерінің көріністеріне жауап беруіне қолдау көрсетеді. ДИАҚБ-ның осы саладағы қызметі мынадай бағыттарға шоғырланған: заңнама; құқық қорғау органдарының қызметкерлерін оқыту; жеккөрушілік негізінде жасалған қылмыстар мен инциденттерге ден қоюды мониторингілеу, есеп беру және қадағалау; толеранттылықты, сыйластық пен өзара түсіністікті дәріптеуге арналған білім беру қызметі.

ДИАҚБ қатысушы елдерге **Рома мен Синтиге** қатысты саясат мәселелері бойынша кеңес береді. Бюро Рома және Синти қауымдастықтарындағы байланыстарды кеңейтуге және ұйымдастыруға ықпал етеді және осы қауымдастықтар өкілдерінің заң шығарушы органдардың жұмысына қатысуына ықпал етеді.

ДИАҚБ-ның барлық қызметі ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттермен, ЕҚЫҰ ұйымдарымен және далалық миссияларымен, сондай-ақ басқа да халықаралық ұйымдармен тығыз ынтымақтастықта жүзеге асырылады.

Толығырақ ақпаратты ДИАҚБ веб-сайтынан алуға болады (www.osce.org/odihr).